

LES CIUTATS ROMANES DELS PAÏSOS CATALANS

DISCURS LLEGIT EL DIA 18 DE MAIG DE 1978
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

MIQUEL TARRADELL I MATEU

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I RESPOSTA DE L'ACADÈMIC NUMERARI

LLUÍS PERICOT I GARCÍA

BARCELONA
1978

Reial Acadèmia Bones Lletres

1004369490

LES CIUTATS ROMANES DELS PAÏSOS CATALANS

DISCURS LLEGIT EL DIA 18 DE MAIG DE 1978
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

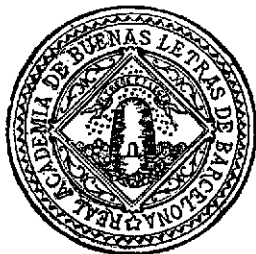
MIQUEL TARRADELL I MATEU

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I RESPOSTA DE L'ACADÈMIC NUMERARI

LLUÍS PERICOT I GARCÍA

BARCELONA
1978

617304828

Depósito legal: B. 16.758 - 1978

1978. — I. G. Seix Barral Hnos., S. A., Av. J. Antonio, 134-138, Esplugues de Llobregat

Senyor President,
Senyors acadèmics,
Senyores, senyors:

Voldria manifestar el meu agraïment per l'honor que m'heu atorgat en elegir-me per a compartir el vostre treball dins d'aquesta Acadèmia i voldria saber-lo manifestar d'una manera ben explícita. Però hi ha un perill: els mots, quan han estat repetits moltes vegades, s'erosionen, s'esmussen, les frases esdevenen fórmules i tot pren, o sembla que prengui, un aire convencional i protocolari. Permeteu-me que us manifesti el que ara sento dient-ho amb una paraula, però dient-la amb emoció: gràcies. Només hi afegiré que no em puc estar de recordar les circumstàncies personals del moment que em manifestàreu el vostre acord de cridar-me entre vosaltres. Tornava a residir a Barcelona, no feia gaire, després de vint-i-cinc anys d'absència, i el retorn a casa al cap d'un quart de segle de ser-ne fora, que és un període llarg de la vida humana, no sempre és fàcil. En un moment així, l'acollida que m'heu fet té per a mi un valor encara més significatiu.

Hi ha un segon aspecte —i no un aspecte secundari —que també vull agrair-vos. Sé molt bé que quan decidíeu l'elecció pensàveu molt més en una especialitat que us calia incorporar que no pas en els mèrits d'una persona, mèrits en el meu cas ben problemàtics. Doncs bé, gràcies pel fet que no heu oblidat que al costat de la història tradicional, de la història que comença amb els documents escrits i amb els pergamins, hi ha una altra història que s'hi enllaça i que també és una part del passat del nostre país, una llengua de temps a vegades remota i esfumada, però altres vegades viva encara fins avui a les nostres estructures profundes.

Em correspon fer l'elogi del meu il·lustre antecessor en el setial que l'Acadèmia ha volgut atorgar-me, el Dr. Joaquim Carreras i Artau, fet que em ve de nou, perquè havent treballat en camps diferents, mai no m'esperava que podria trobar-me en aquestes circumstàncies i perquè no estic en condicions de valorar com caldria la seva obra escrita, tan important. Però m'ajudarà el fet que han estat dedicats a la seva memòria i a l'anàlisi dels seus treballs diversos articles fets per mestres

i especialistes, cosa que espero que em permet de limitar-me a un esbós biogràfic i que en canvi em farà possible d'evocar un aspecte certament decisiu de la personalitat del Dr. Joaquim Carreras, del qual sóc testimoni: el seu pas per la Universitat. Un aspecte tant o més lligat a l'home que la seva obra escrita i del qual, a la llarga se'n perdrà el record. *Scripta manent*, i dintre de molts anys gent docta podrà valorar-los. Són treballs que tenen assegurada la pervivència.

Voldria evocar-ne aquest altre aspecte. No fa gaire temps un dels meus mestres d'aquesta Acadèmia, que m'estimo molt, el Dr. Jordi Rubió, deia, en el discurs de contestació al d'entrada del meu company i amic Josep Romeu, que els de la seva generació, que és la meua, hauríem de fer una síntesi del que era la Universitat de Barcelona dels anys 1940 i 1941. Precisament en aquell temps el Dr. Joaquim Carreras fou professor meu, dins d'aquella Universitat. Era l'any 1940 quan jo hi entrava, amb la segona promoció de la postguerra. Érem supervivents i sabem molt bé què volia dir aquella paraula, difícil de comprendre quan s'és jove: ho havíem, amargament, après. Els uns venien de les trinxeres, els altres de les casernes o dels camps de concentració, o de l'emboscament. Hi havia els qui es consideraven vencedors, els qui es consideraven vençuts, els qui pensant-se vencedors anaven descobrint-se vençuts. Però per damunt de tot hi havia aquella condició de supervivents, que no estàvem segurs que no fos efímera. Perquè Europa cremava pels quatre cantons, i no era gens clar que poguéssim acabar els estudis que començàvem. En aquelles condicions, poder assistir, per exemple, a un curs sobre els problemes filosòfics del temps i de l'espai, com el que ens donà el Dr. Carreras, era un luxe.

Però aquella casa, que reflectia, com ho ha fet sempre, l'estat del país, no era un conte de fades. Trobàvem una Facultat devastada, i molts dels professors que fins feia poc havien donat el to més alt a la Universitat, eren, vistos des dels claustres, només ombres.

El Dr. Joaquim Carreras i Artau era aleshores encara catedràtic d'Institut, però per fortuna nostra fou encarregat de l'assignatura d'Introducció a la Filosofia dels cursos comuns —i no sé si d'alguna altra. D'una edat mitjana, amb posat discret, a vegades gairebé esborradís, amb els cabells grisos i ulleres de vidres gruixuts, una mica carregat d'espatlles, tenia el físic exactament al revés de com la moda oficial d'aquells anys dibuixava el professor o l'intel·lectual, amb actituds paramilitars o bé fent renéixer la figura i la retòrica del barroc. Feia les classes d'una manera que ens semblava enllaçada amb la millor tradició de la nostra Universitat, aleshores compromesa i de futur incert. Explicava una matèria on és fàcil de relliscar cap a la pirotècnia verbal, cap a les pseudo-profunditats que amaguen buidors reals de pensament o

manca d'informació. El Dr. Carreras era exactament el revés de filòsofs o professors de filosofia que aleshores "brillaven". Era clar i precís, sobri i modest, ple d'un sòlid bon sentit i amb un gruix impressionant de lectures ben assimilades. Ens tractava amb un gran afecte i amb una gran discreció. L'admiràvem i crec que l'admiràvem d'una manera que, si ho hagués arribat a saber, li hauria agradat. I ara penso que tan com fer-ne l'elogi —poques vegades la fórmula resulta potser tan justa— pago un deute, un reconeixement públic que li devia, i que li devíem els estudiants d'aquelles promocions.

Joaquim Carreras i Artau havia nascut a Girona el 1894. Si per la seva ciutat d'origen entra dins d'un cas normal, ja que Girona ha donat una sèrie de grans figures més o menys contemporànies al Dr. Carreras, en canvi presenta una particularitat especial, poc corrent. El fet que fossin dos germans, dedicats al mateix món de l'estudi i a la mateixa especialitat, que arribessin a destacar de la manera que ho feren ell i el seu germà Tomàs, que també fou membre il·lustre d'aquesta Acadèmia.

Aviat se sentí cridat per la vocació religiosa i passà l'adolescència al Seminari de Girona, mentre feia, com a alumne lliure, el Batxillerat. Però la vocació no fou definitiva. Estudià la carrera de Lletres a la nostra Universitat, que alternà amb la de Dret, com aleshores era normal. El 1920 guanyà la seva primera càtedra d'Institut (Palència), i poc després, el 1922, llegia a Madrid la tesi doctoral, que versà sobre el voluntarisme de Duns Scot, i que fou remarcada com a profunda i innovadora. Passà pels Instituts de Lugo i de Reus, i el 1925 arribà al Balmes de Barcelona, on havia de professar molts anys. D'ençà del curs 1940-41 fou encarregat de curs de la Universitat, per fortuna nostra, com ja he dit, i no fou fins el 1951 que féu oposicions a càtedra universitària, consolidant així allò que em sembla que fou la seva vocació més profunda, la de professor universitari. Morí el 1968 quan, pocs anys després de la jubilació, encara podíem esperar molt del seu talent i de la seva preparació.

Interessat de jove per la psicologia, derivà aviat cap al camp on havia d'esdevenir un mestre: la història de la filosofia medieval en la qual treballà molt sovint al costat del seu germà Tomàs. La *Historia de la Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV* la publicaren junts. S'interessà, especialment per la complexa personalitat d'Arnau de Vilanova, del qual publicà edicions de les obres religioses i mèdiques. Estudià també Ramon Llull i el lullisme, i no oblidà èpoques més pròximes, com ho demostra el seu estudi *La filosofía universitaria en Cataluña durante el segundo tercio del siglo XIX*, obra de maduresa (1964).

Pertanyé a diversos centres i associacions sàvies, i al Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Era membre de l'Institut d'Estudis

Catalans (1944), i el 1964 fou nomenat president de la Société Internationale pour l'étude de la Philosophie médiévale. Havia ingressat a la nostra Acadèmia el 1955.

L'Acadèmia havia tingut el gran encert d'elegir Eduard Valentí com a successor del Dr. Carreras. Dissortadament, la mort li impedí de llegir el discurs d'entrada, que ja tenia preparat. Així avui puc lligar dos elogis a dues figures il·lustres, que, en molts aspectes, veig pròximes entre elles. En efecte, Valentí era un altre cas d'home i d'intel·lectual de primera qualitat, dins de la línia que potser per temperament o potser per formació o per totes dues coses alhora podríem considerar molt característiques dels savis d'aquest país, anti-pedants per excel·lència. No vaig tenir la sort de poder-lo tractar gaire, però a través dels contactes que em fou possible de tenir-hi dins del cercle de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, penso que puc manllevar uns mots que li ha dedicat no fa gaire l'amic Antoni Comas: també jo "em vaig poder adonar ben bé com eren de vastos els seus coneixements culturals i literaris i quina visió més serena tenia dels problemes de la nostra terra; vaig adonar-me també totseguit del do que posseïa per a matisar, del seu sentit de la ironia, de la subtilitat dels seus judicis, del seu escepticisme ple de bonhomia i de comprensió, de la seva naturalitat, de la seva senzillesa".

Eduard Valentí i Fiol havia nascut a Pals (Baix Empordà) el 1910. Després d'estudiar el batxillerat a Ripoll i a Girona, estudià Filologia clàssica a la Universitat de Barcelona. Molt aviat fou professor de llatí, i després d'una breu etapa com a ajudant a l'Institut i a la Universitat, guanyà les oposicions i fou catedràtic de l'Institut Ausiàs March i professor encarregat de curs a la Universitat Autònoma. Tenia totjust 25 anys, i eren les vigílies de la guerra. El 1939 fou traslladat a l'Institut del Ferrol, i després d'un llarg pelegrinatge (Santiago de Compostella, Castelló, Reus) pogué tornar a un Institut de Barcelona, El Balmes, al cap de més de vint anys, el 1961. Poc després retornava també com a professor a la Universitat, i era cridat a la nova així que fou creada. Semblava que per fi la vida se li encarrilava cap allà on lògicament no s'havia d'haver mogut. Però morí el 1971, només deu anys després d'haver pogut tornar, en plena maduresa intel·lectual, quan ja l'Institut d'Estudis Catalans l'havia fet membre adjunt (1968) i estava a punt de llegir el discurs d'entrada a l'Acadèmia, i la tesi doctoral.

Són importants els aspectes de l'obra de Valentí com a traductor de clàssics llatins, sobretot de Ciceró i els textos històrics dels volums III al V de les *Fontes Hispaniae Antiquae*, i com a autor de manuals d'ensenyament, dedicats al batxillerat. Però allà on arribà a donar la mesura de la seva capacitat han estat els estudis que, dotat d'una sòlida for-

mació dins de la tradició humanística de més qualitat, va escriure els darrers anys de la seva vida sobre grans figures de la nostra cultura recent, con Joan Maragall, Carles Riba i Torres i Bages i sobre el moviment modernista. Donades les circumstàncies de la seva vida i el seu temperament poc exhibicionista, són molts que l'han descobert tard. La publicació de la seva tesi doctoral sobre els orígens del modernisme i el recull de diversos treballs titulat "Els clàssics i la literatura catalana moderna" ha estat, sovint, una enlluernadora sorpresa. Sóc testimoni de més d'un cas. Sorpresa que fa més amarga i lamentable la desaparició d'Eduard Valentí, en plena maduresa, quan prometia encara tant.

**LES CIUTATS ROMANES
DELS PAÏSOS CATALANS**

Em sembla que tots estem d'acord que el fet que més justifica, avui, les Acadèmies, és la funció d'enllaç entre especialistes de diverses matèries que sovint es necessiten i que també sovint, involuntàriament, s'ignoren. El procés d'especialització, inevitable, ens va tancant cada dia més, i ens és indispensable que els col·legues ens facin, de tant en tant, resums dels problemes i de l'estat de les qüestions de matèries que no són les nostres però que, si volem treballar bé, no en podem prescindir. És partint d'aquest punt de vista que he defugit qualsevol aspecte monogràfic i que us proposo com a tema un assaig de visió de conjunt del paper històric que tingueren les ciutats romanes dels Països Catalans. El temps de què puc disposar m'obligarà a donar-ne una visió sumària, deixant de banda alguns punts importants i sense poder discutir molts problemes. M'ha semblat que aquest tema enllaça amb una venerable tradició de la nostra Acadèmia, alguns membres de la qual, des de fa 200 anys, han treballat sobre aspectes de la Catalunya romana; Acadèmia que ha tingut un paper destacat en la recuperació de vestigis de la Barcelona romana durant el segle passat, i que ha desenvolupat, en aquest sentit, una labor meritòria que algun dia caldrà analitzar en conjunt, i no sols per memòria, sinó perquè fa l'efecte que alguns d'aquests vells papers no han estat valorats prou a fons.

Si tenim present que avui no es pot trobar sobre el tema de les ciutats romanes de la nostra àrea cap síntesi actual, sí, avançant-nos a allò que veurem totseguit, tenim present que les capitals Barcelona, València i Palma de Mallorca són ciutats fundades pels romans sense precedents urbans directes i si recordem que molts dels centres urbans comarcals que han jugat un gran paper en els darrers mil anys, i el juguen avui, foren ciutats romanes, sembla ben clar que el tema pot quedar justificat, i que en la nostra història no podem prescindir de l'estudi de l'època antiga si volem entendre l'estructura del país.

El problema de la continuïtat i discontinuïtat de les ciutats romanes convé enfocar-lo alhora d'una a una, monogràficament, i en visions de conjunt, sobre un territori ample. Ens convindrà centrar-nos, però, en un territori que presenti un caràcter homogeni, un marc històrico-geo-

gràfic coherent. Un dels territoris que presenta aquestes condicions és el litoral mediterrani de la Península Ibèrica del Pirineu al Segura. La combinació dels límits formats per les muntanyes del Pirineu i del sistema Ibèric amb les petites, però no menyspreables "fronteres-desert" com la dels Monegros o la de la zona Segura-Vinalopó, emmarca geogràficament Catalunya i el País Valencià, i l'eix de comunicació litoral el vertebrava. Aquest marc geogràfic tenia una personalitat històrica ben marcada quan arribaren els romans, amb la civilització ibèrica. Respecte de la continuïtat posterior, que arriba fins avui amb la unitat lingüística, no crec que valgui la pena d'insistir-hi. La inclusió de les Illes Balears, que no quedaria justificada si només consideràvem el passat pre-romà; ens la permeten les estructures romanes, que les lligaren al nostre litoral i, no cal dir-ho, la història posterior.

Per un estudi estructural del fet urbà com el que ací ens proposem, aquesta àrea és molt més lògica que no les divisions provincials romanes, que a la Península Ibèrica, tingueren un caràcter derivat purament de les necessitats militars de la conquesta. Poden resultar útils, perquè són còmodes, per als estudis concrets de tema romà, com són els catàlegs de materials, però no són aptes per als estudis pròpiament històrics. Si elegim el territori dels Països Catalans per a un estudi de romanització no ho fem, doncs, arbitràriament, anacrònicament, projectant cap enrera realitats posteriors, modernes, com hom fa massa sovint en treballs de prehistòria o d'història antiga.

Per altra banda defugim de fer història de l'època romana *per se*. Voldríem vincular la problemàtica del període romà al procés històric general. Els estudiosos del món romà, sobretot els més tècnics, tendeixen massa sovint a veure'l com un món tancat en ell mateix. Observem com, en el cas de les ciutats, l'interès s'ha concentrat sobre els problemes de l'*status* de cadascuna. I és certament interessant de conèixer si eren colònies o municipis, si tenien dret llatí o dret romà, però, al costat d'aquests aspectes, d'altres que són tant o més interessants gairebé no han estat encetats, perquè no formen part de les preocupacions dels estudis romans tradicionals. De vegades sembla que els especialistes tinguin por de caure en allò que en diuen, amb un terror ingenu, "història local". No es pot fer història de qualsevol zona del món romà sense tenir present el context general, tan ample, en què la societat romana d'una ciutat es desenvolupava. Però cal evitar l'altre perill, potser més difícil de defugir per part dels especialistes, que és ignorar que el període romà tingué precedents concrets a cada lloc i que ha tingut també continuïtat. Un dels resultats negatius, és que els historiadors d'altres èpoques sovint obliden els problemes dels períodes que han precedit els de llur especialització. Arriba que pot semblar que els uns

i els altres no es refereixen al mateix país. I si en els estudis històrics no valorem el procés de la continuïtat de les generacions, damunt la terra, què ens en queda?

Ciutat i poblament pre-romà

Per analitzar què fou el poblament pre-romà hem de donar un cop d'ull a la situació anterior a la conquesta. Llevat dels casos de ciutats colonials, l'Empúries grega i l'Eivissa cartaginesa, podem parlar de veritables ciutats? El terme, en història antiga, té més vaguetat que no podria semblar a primera vista. Veiem com s'ha generalitzat el nom de "revolució urbana" per a indicar el naixement de les civilitzacions orientals entre el quart i el tercer mil·lenni aC., amb ciutats que potser no eren funcionalment gaire diferents d'allò que en diem "poblats" ibèrics o talaiòtics. Però quan cal relacionar nuclis indígenes pre-romans amb els del món clàssic, entenem bé què vol dir el nom de ciutat, que s'aplica en aquest cas a les estructures urbanes de les societats grega i romana. En aquest sentit resulta difícil de creure que a la nostra àrea hi hagués res de semblant. És veritat que no tenim gaires documents d'alguns nuclis ibèrics que potser eren els més destacats per la demografia i per la complexitat. La majoria de llocs excavats, i per tant ben coneguts, corresponen a centres més aviat rurals, que no tingueren continuïtat i que per això han permès excavacions sistemàtiques. En tot cas, el tipus normal de poblament ibèric és relativament petit i poc complex: hi manquen per exemple tota mena d'edificis públics, civils o religiosos. Generalment són situats a llocs alts, amb facilitats naturals de defensa, factor bàsic a l'hora d'elegir els emplaçaments.

Una part dels que han estat estudiats no arriben a l'època romana. Moriren abans, en circumstàncies històriques que se'ns escapen.

Alguns ja en el segle IV aC., és a dir, en plena primera època de la cultura ibèrica.

Què passà amb els que visqueren fins la romanització?

Tenim per una banda els que mantingueren la continuïtat i es transformaren en ciutats romanes. Sembla que, en general, foren els que ja eren més importants. Tingueren la categoria jurídica de municipis i només en casos molt rars es transformaren en colònies, com és el cas d'Ilici (Elx). Del punt de vista urbanístic es presenten dues variants. Podia haver-hi una superposició topogràfica directa, com veiem a Elx o a Girona, però normalment l'urbanisme romà necessitava terrenys plans i defugia els pendents incòmodes, les irregularitats obligades pels antics establiments situats a llocs encimbellats. Com que la pau romana

permetia fugir d'aquesta mena de situacions que només s'expliquen en el món ibèric per l'obsessió de la defensa, els nous barris tendiren a baixar cap a la plana, al peu mateix del turó de l'antiga ciutat, no del tot abandonat com a Sagunt, o bé crearen, de fet, una nova estructura al peu del turó on hi havia hagut poblat, com en el cas de Lliria. Podem, però, parlar de continuïtat que es manifesta, a més dels aspectes purament topogràfics en la perduració del nom.

La majoria dels poblats ibèrics foren abandonats d'una manera total. Alguns com a resultat de les guerres dels primers anys de conquesta i de domini: destruïts per accions bèl·liques, ja no es poden reedificar mai més. En altres casos els habitants foren obligats, pels militars romans, d'abandonar els poblats per tal d'evitar facilitats a sublevacions, i concretament a Catalunya hi ha hagut una inflació d'interpretacions en aquest sentit. Hom atribuïa a les ordres de Cató el despoblament de la majoria de llocs indígenes de Catalunya. Quan ens ha estat permès de datar amb més precisió els materials arqueològics hem pogut constatar que és veritat que molts foren abandonats sense arribar a romanitzar-se, però es mantingueren fins ben entrat el segle I a.C., és a dir, fins més d'un segle després de les campanyes de Cató.

Més que no pas guerres i les imposicions dels romans, el procés que provoca l'abandó dels poblats fou la transformació del país: la pau, la fi de les guerres tribals, la inutilitat de viure en llocs incòmodes, sense aigua, lluny dels camps que els pagesos treballaven i enfora de les rutes de comunicació. Per això sovint trobem poblats que foren abandonats d'una manera lenta, sense cap indicatiu de lluites bèl·liques, ni de foc.

On s'anaren a establir els habitants? Tenien dues possibilitats. O a les ciutats romanes —les noves o els antics centres vitalitzats per la romanització— o cap al poblament dispers, les *villae*, que ompliren els nostres camps com un precedent de les masies actuals. És difícil de fer proporcions i saber quins habitants foren absorbits per les ciutats i quins crearen el poblament rural dispers, però, en algun cas, quan els vells poblats són molt lluny de qual sevol nucli romà podem sospitar una mena d'"esclatament" del poblat en funció de crear les noves estructures agrícoles de les vil·les. Pensém que aquest fou el cas corrent, que es pot documentar a moltes comarques.

Per raons d'espai, però també per causa de les deficiències d'informació, cosa molt més greu i, de moment, insalvable, hem de limitar-nos a les ciutats en sentit antic estricte, és a dir, les que tingueren categoria de *colonia* o de *municipium*. Són, en definitiva, les que ens poden il·lustrar més bé sobre la història de l'època romana com el moment capital de l'urbanisme a les nostres terres, i confiem que són suficients per tal de traçar un esbós general.

Cal però, advertir, que no foren les úniques, ja que si ho oblidem imaginariem un panorama empobrit en relació amb la realitat de l'època. No tractarem d'una sèrie de ciutats, evidentment menors, que potser foren municipis, en el sentit llatí del mot, ja que els documents del moment no ens permeten d'assegurar-ho, malgrat que hi ha algun cas en què pensariem que cal respondre afirmativament. Per exemple, davant Caldes de Montbui (*Aquae Calidae*) o de Caldes de Malavella (*Aquis Voconis*), la funció bàsica de les quals girava entorn de les aigües calentes, considerades guaridores i, en el primer dels dos casos, sagrades, i on hi ha indicis a les inscripcions per a suposar que arribaren a tenir categoria de municipis.

Aquae Calidae, Caldes de Montbui, tenia un passat indígena segons les troballes arqueològiques. Les inscripcions, que són vuit i totes dedicacions religioses, demostren que fou un centre sagrat remarcable, en relació amb les aigües medicinals, però no indiquen la presència d'un municipi a no ser que acceptem, en aquest sentit, unes paraules de lectura difícil.

Aquis Voconis, Caldes de Malavella, nucli també nascut en funció de les aigües, mai no s'havia suposat que fos un municipi. Però una inscripció a Apol·lo, trobada el 1871, acaba amb la fórmula corrent "lloc concedit per decret dels decurions". Una altra inscripció, de troballa recent, cita càrrecs municipals i planteja la possibilitat que també hagués dit el nom d'*Aquae Calidae*.

Hi ha el cas de Rhode, hereva de l'antiga colònia grega, que per fi ha pogut ésser localitzada sense dubtes i que les excavacions que hi han estat fetes no fa gaire —primícies del que hauran d'esdevenir les futures grans excavacions— ens permeten de veure-hi un nucli urbà extens durant la darrera fase romana. La hipòtesi ja vella, d'atribuir-li caràcter de municipi a través d'una inscripció trobada a Cartago, potser es podrà confirmar.

Dins d'aquesta sèrie *Ausa* (Vic) ens porta a plantejar un problema específic i de molt interès en funció de les relacions dels centres amb estatut de *municipia*, sense que això vulgui dir que tingueren un urbanisme d'envergadura suficient que ens permetin d'imaginar un nucli d'habitants prou alt tal com entendriem sota el nom de "ciutat". Coneixem el nom d'*Ausa* a través de Ptolomeu, però no consta a cap font escrita que fos *municipum*. Només una inscripció trobada a Barcelona fa constar que els decurions ausetans dedicaren una inscripció a Luci Licini Segon i al seu patró Luci Licini Sura, dels quals coneixem tantes dedicacions a Bàrcino algunes de les quals foren fetes per altres ciutats, com la dels de *Iamo* de Menorca, apareguda, com la dels ausetans, a Barcelona. Si hi hagué *ordo decurionum*, vol dir que *Ausa* tingué orga-

nització municipal. Ara bé, deixant de banda les restes del temple, Vic ha donat poques troballes d'època romana. No n'han donat, per ara, la zona de la Seu o la del Mercadal. Tot es concentra a la banda de l'extrem est o sud-est de la ciutat, i en bona part són tombes corresponents a les necròpolis establertes seguint els camins d'entrada i de sortida. És a dir, si ens atenem als documents de què disposem, el nucli urbà fou molt petit.

Ara bé, l'exemple de Vic potser ens permet de plantejar-nos que al nostre país una organització municipal no sempre vol dir una ciutat demogràficament o urbanísticament considerable. Un mercat important, al centre d'una comarca, pot provocar la concreció d'un esquema municipal, a través del qual els indígenes poguessin integrar-s'hi. O la pot provocar un centre religiós. El temple de Vic ens proporciona un indicatiu sobre l'aspecte del culte i és possible que el mercat tingués precedents molt antics, com es desprèn de la concessió medieval, donada partint d'un fet que ja es presenta com una tradició vella, bé que no la puguem datar.

Organitzacions d'aquesta mena no són un fenomen exclusiu de l'època romana a casa nostra. En trobem exemples a totes les províncies occidentals i alguns casos han estat ben estudiats, per exemple a les Gàl·lies. No ens hi podem entretenir ara, però ho hem d'esmentar per tal d'evitar confusions sobre el concepte de ciutat i per ajudar a matisar-lo en relació amb el dels *municipia*, sobretot si enfoquem els problemes de les ciutats romanes com a precedent urbà al país.

O el problema de *Iulia Lybica*, Llívia a la Cerdanya, en la qual el nom de *Iulia* inclina a suposar la possibilitat d'una estructura municipal, que des del punt de vista de la situació geogràfica seria ben explicable. O el de quina fou la categoria de *Blanda* (Blanes), citada per Mela al costat de tres nuclis ben definits (Bàrcino, Baetulo, Iluro) com si també ho fos, però que no ha donat vestigis epigràfics o arqueològics suficients per a confirmar-ho.

Però hi ha encara més. Al costat de les nostres ciutats romanes en sentit estricte, és a dir, dels *municipia*, és segur que hi hagué altres nuclis urbans, petits però no menyspreables per a una síntesi del fenomen urbà, que ara no tenim més remei que deixar de banda. I encara caldria que ens preguntéssim pels nuclis mallorquins que no són *Palma* o *Pollentia*, i també què passà a les zones on les ciutats romanes, des-tacades i conegudes, són força lluny l'una de l'altra. Per exemple, hem de suposar que a la zona del litoral entre *Dertosa* i *Saguntum* no hi hagué més que vil·les?

Algunes ciutats ens plantejaran un problema previ, que ens obligarà a deixar-les una mica al marge: per una banda els *municipia* dels quals

no sabem la situació exacta, per altra les ruïnes identificades de les quals sabem, per troballes epigràfiques, que foren *municipia*, però que en desconeixem el nom.

A la zona fronterera entre el País Valencià i Catalunya hi ha un municipi de nom conegut, però de situació incerta, *Bisgargis*. Sabem amb seguretat que fou ibèrica i que passà a municipi romà. Però no en coneixem amb certesa el lloc. Pertanyia al *Conventus* de *Tarraco* i segons les coordenades que indica Ptolomeu caldria situar-la pels volts de Morella, segons sembla. D'ací que sigui probable la identificació amb les ruïnes començades a explorar no fa gaire anys a la Moleta dels Frares del Forcall. L'altre cas, a la banda meridional, és el que correspon a la Vila Joiosa, on les troballes epigràfiques situen un municipi de nom ignorat, sense testimonis urbans visibles, per ara. Si en el cas de *Bisgargis* el nom assegura el precedent urbà indígena, en el de la Vila Joiosa ens ho fa pensar el fet que no sembla normal que els romans fundessin una ciutat amb la categoria de municipi a prop dels dos nuclis del Tossal de Manises i de *Lucentum*. Però aquest argument tampoc no és decisiu, ja que tenim el cas, ben establert, de dos municipis i una colònia sobre una trentena de quilòmetres de costa, el cas de *Illuro*, *Baetulo* i *Bàrcino*. Cal, doncs, deixar el problema de moment sense resoldre.

LA CONTINUITAT: TRANSFORMACIÓ DELS NUCLIS PRE-ROMANS

Catalunya

Passem ara als casos concrets. Començarem la revisió per les ciutats que partiren, directament, del passat indígena o dels establiments colonials, casos raríssims.

A Catalunya en tenim un, Empúries, amb el precedent grec, que ja devia tenir una tradició urbana llarga quan arribaren els romans. Les ceràmiques ben datables mostren que en començar el segon quart del segle vi aC. els grecs ja s'havien establert a la terra ferma, després de l'assaig, prudent, de la primera factoria a l'illot de Sant Martí —la Palaiàpolis o Paleàpolis—. La part que en diem Neàpolis, seguint un terme encunyat per Puig i Cadafalch, és, doncs, molt vella, però no podem saber, per ara, quan esdevingué una veritable ciutat, depassant el caràcter originari de factoria que molt probablement tingué els primers temps. No és un problema que afecti la qüestió que ara plantegem.

Més complicat és el cas del segon nucli emporità, pre-romà, el poblat indígena, conegut per les referències clàssiques i del qual només un autor d'època bizantina en dóna el nom, Indica, nom que els investigadors han acceptat sense gaire prevenció, malgrat el silenci de les fonts contemporànies. És estrany que si de debò arribà a existir com un nucli d'un cert pes, les excavacions no hagin aconseguit de situar-ne cap vestigi indiscutible. L'única base segura són algunes necròpolis amb ritual i materials netament indígenes (com la de l'antiga finca Parrallí), datable entorn del pas dels segles vi al v) que fóra difícil d'explicar si no hi havia, tocant a la ciutat grega, un establiment dels indígenes. Els assaigs de cercar-lo sota de la ciutat romana, seguint la hipòtesi que havia estat més acceptada, no han donat resultats positius. En tot cas, és ben conegut que al costat i per la banda de terra de la Neàpolis tenim la ciutat romana, ben delimitada per un rectangle emmurallat, que en bona part es conserva, i que fa aproximadament 700 per 300 m.

Sobre aquesta ciutat nova es bastí l'organització municipal romana que a la llarga absorbí l'element grec, que tingué durant el primer temps de l'ocupació romana el caràcter jurídic de ciutat federada i l'element indígena, fins a constituir un organisme municipal comú amb el nom oficial d'*Emporiae*, un plural que recorda l'origen tripartit de la ciutat. Ara bé, com i quan va néixer i com s'anà desenvolupant l'establiment romà, nou, fa de mal dir. Durant les darreres dècades el problema ha preocupat i s'han fet algunes estratigrafies sota la ciutat romana. No ha estat trobat res d'anterior al segle II aC., és a dir, res anterior a l'arribada de l'expedició romana del 218, i per això cal descartar que la ciutat es bastís damunt del centre indígena anterior. ¿Fou el campament inicial, dels Escipions, el que li donà origen, com en tants altres casos de ciutats romanes? Fou el de Cató, del 195? En tot cas, quan Cèsar féu a Empúries una *deductio* i fins i tot intentà de crear-hi una colònia, feia més d'un segle que el lloc era habitat, i els materials que s'hi troben corresponents als segles II i I abans de l'Era són romans. Hi ha hagut tendència d'atribuir a l'època de Cèsar la muralla, encara tan visible, que, amb retocs posteriors es mantingué fins a la fi. Fou, sembla, durant el mig segle que va de Cèsar al començament de l'Era Cristiana quan la ciutat prengué la fesomia urbana interna que ara es va desenterrant.

Recordem que aquest és un moment decisiu per les creacions urbanes a l'occident més ràpidament romanitzat, i ja anirem veient com respon al panorama que ens oferiran la majoria de les ciutats catalanes, des del punt de vista de la cronologia. Potser la novetats més destacada de la història d'Empúries en relació amb els altres nuclis és que el caràcter primerenc de l'establiment romà no anà seguit d'un desenvolupament

posterior, d'una creixença. Cal investigar molt més i publicar amb detall els treballs ja fets a la ciutat romana, com les excavacions a les cases grans, i, per tant, és prematura qualsevol hipòtesi. Però fa l'efecte que Empúries no seguí el ritme d'altres ciutats, durant l'Alt Imperi, en un sentit ascensional. La crisi del segle III dC. l'anorrea i potser la situació prèvia, que suposem, contribuiria a fer-nos comprendre perquè no aconseguí de superar-la.

Girona es presenta com un exemple típic de ciutat romana que continua un nucli indígena, en el sentit més estricte ja que no es produí desplaçament, ni parcial.

L'emplaçament és característic del lloc dels poblats ibèrics: un turó que s'eleva una seixantena de metres presidint la confluència de dos rius i defensat per un recinte emmurallat que, almenys en línies generals, fou el mateix que mantingué, i reforçà, la *Gerunda* de l'època romana. Diversos sondeigs fets a prop de la muralla confirmen que el poblament ibèric tenia una certa vitalitat abans de l'entrada dels romans, donada la quantitat de ceràmica ibèrica que hi ha estat trobada. El nom, també, és pre-romà. En canvi, no sabem que arribés a tenir seca a l'època de les encunyacions ibèriques.

Tampoc no sabem quan passà a *municipium*, ni si tingué una titulació oficial més llarga: a les inscripcions que dedicà a diversos emperadors del segle III apareix com a *respublica gerundensis*. En coneixem un magistrat que arribà a duumvir.

Si volem trobar un cas semblant, a la Catalunya pre-litoral, hem de saltar a Terrassa. El precedent indígena, no gaire ben documentat des del punt de vista arqueològic, el podem deduir del nom i sobretot de la situació de la ciutat, al replà damunt de la confluència dels torrents de Vallparadís i de Monner, una variant de la situació típica que acabem de veure a Girona. Una inscripció datada el 139 és dedicada a l'emperador Antoní el Piadós pel *Municipium Flavium Egara*, i una altra és d'un duumvir. Tenim doncs el nom de la ciutat, el d'un càrrec municipal de més relleu i la titulació de *flavia* que ens permet de conèixer que l'estatut municipal derivà de l'extensió del dret municipal a la península en temps de Vespasià.

Respecte de la continuïtat durant el Baix Imperi i el període visigòtic, Gerunda i Egara seguiren un procés semblant, com ho demostren que una fos bisbat i seca visigòtica i que l'altra arribés també en un moment tardà a seu episcopal, bé que en cap dels dos casos el procés no el podem seguir a través d'una documentació continuada i que ens manquen notícies aportades per l'arqueologia.

El panorama urbà de la Catalunya interior gira entorn de ciutats

amb precedents indígenes directes. No sabem de cap que fos creació romana estricta.

La més important fou *Ilerda* (Lleida). Ja ho devia ésser abans, sobretot a nivell econòmic, si jutgem per les encunyacions monetàries, les del moment més primerenc de la imitació de les dracmes d'Empúries (la sèrie d'*Ultirta* sembla l'única important de l'interior) i totseguit després per les monedes ibèriques sota el domini romà. El nom indígena es transformà en *Ilerda* i a les monedes com a *municipium Ilerda*, nom confirmat per diverses referències de textos, però que no ha aparegut a cap de les inscripcions trobades fins ara.

Però si l'epigrafia no ha restituit de moment el nom de la ciutat, sí que és suficient respecte de les mencions als càrrecs municipals, amb tres duumvirs que foren també edils i *flamines* i un altre que seguí tot el *cursus* municipal.

Encara que les dades topogràfiques són una mica incertes, el procés urbà es pot establir com un cas típic de ciutat ibèrica dalt del turó on fou edificada la Seu vella, que s'amplià a l'època imperial cap a la llengua de terra plana entre el turó i el riu. Lleida restaria doncs un paral·lel molt exacte de l'evolució de Sagunt, per exemple, suposant que la part alta no fou abandonada després d'August. La continuïtat de l'estructura, fins a nosaltres, es demostra en el fet que l'actual carrer Major fou l'eix de la ciutat romana del pla.

Els precedents de *Iesso* (Guissona) són clars, ja que no es limiten a la informació derivada d'haver tingut seca ibèrica. Les excavacions han demostrat que partí d'un nucli hallstàtic, iberitzat després. La riquesa d'aigua, en un país on sempre fa falta, explica establiment primerenc, quan naixien a Catalunya les estructures de poblats. La cita de Ptolemeu, i les inscripcions, mostren la perduració del nom ibèric, gairebé intacte. Les làpides llatines, encara que només n'han estat trobades cinc, són prou explícites: una cita l'*ordo iessonensis* que féu una dedicatòria a l'emperador Numerià (283-84) i altres dues fan referència a dos sevirs.

L'arqueologia romana de Guissona ha estat molt poc treballada. Caldria fer excavacions i revisar els materials exhumats per Colominas, que se centrà sobre els pre-romans, i també els del Museu i col·leccions locals. Sembla, però, que el recinte emmurallat de la ciutat medieval no se superposa a la ciutat romana. No hi ha troballes romanes a la banda central i meridional i la muralla no és romana, bé que hi hagi carreus i elements antics aprofitats. En canvi hi ha vestigis romans soterrats més a l'est del nucli actual, passada la carretera de Cervera i n'hi ha també cap al nord, al començament de la de Ponts. La part de la Guissona actual que podria correspondre a la romana sembla que és l'elevació dita Cap de Vila, on hi hagué el call jueu medieval.

Aeso (Isona) fou el punt extrem de l'urbanisme romà a la Catalunya interior avançada cap a la muntanya pirinenca, un municipi enclavat a la porta de la zona que, segons Joan Coromines, mantingué la llengua indígena fins entrada l'Edat Mitjana. Ens trobem, doncs, davant d'un cas especial, molt interessant i hem de lamentar la manca d'estudis arqueològics.

La informació bàsica ve de les monedes i de les inscripcions, a part la cita de Plini, que dóna al seu temps els *asonenses* com a estipendiaris. Aquesta referència i les emissions ibèriques, on es llegeix *Eso*, asseguren la presència del passat indígena. El lot epigràfic és important, amb les mencions als càrrecs municipals: un quadrumvir i duumvir, un edil i duumvir, una flamínica perpètua. Sabem molt poc de l'evolució de la ciutat per manca d'estudis arqueològics. Fou una llàstima que no s'aprofités, durant els anys quaranta, la reconstrucció després de la guerra civil, per emprendre treballs que aleshores s'haurien pogut fer en condicions especials, favorables.

País Valencià

A les terres valencianes existí un panorama urbà ibèric superior, segons sembla, al del nord de l'Ebre. No és cap sorpresa, doncs, que aparegui un grup de ciutats romanes establertes com una continuació de vells nuclis indígenes.

De nord a sud, tenim primer el cas de Sagunt, on la famosa destrucció hannibàlica devia ésser superada molt aviat. Contra allò que podria fer sospitar la fama de la ciutat antiga, de l'arqueologia a Sagunt no en sabem gaire. Malgrat tot, la fase ibèrica posterior a la segona guerra púnica, dels segles II i I aC. ha pogut ésser documentada, establint la continuïtat de la ciutat entre Hanníbal i els romans, durant la qual fou ciutat federada (*civitas foederata*). Les sèries monetàries de la ciutat durant aquest temps són riques i variades, demostrant una evident vitalitat econòmica. El nucli ibèric ocupava la part alta on hi ha el castell, i els vessants. A l'època imperial aquest nucli antic es mantingué com a centre monumental. Hi hagué, probablement, el fòrum, però la vida es desplaçà cap al peu del turó, el lloc que correspon a la ciutat actual. És en aquesta zona on han estat trobats els elements romans més espectaculars, com per exemple, els mosaics. Esdevingué municipi romà en un moment incert, probablement a l'època augustea ja que l'any 56 aC. encara era ciutat federada, segons Ciceró.

Els límits de la zona urbana de l'Alt Imperi no es poden establir amb seguretat per manca d'elements suficients. Dins el conjunt de les ciutats

romanes del país era relativament gran, probablement la més gran després de Tàrraco, ja que sembla que passava de les 20 hectàries que hem atribuït a Empúries, extensió que lliga amb el fet que pugués bastir-se dos grans monuments d'espectacles de masses, circ i teatre.

Edeta recorda el cas de Sagunt però amb variants. És també un exemple clàssic de continuïtat, però hi hagué un desplaçament total cap el pla. El poblat ibèric, famós per les troballes de ceràmica pintada i escrita, era a dalt del turó de Sant Miquel de Lliria, on ara hi ha el Santuari i fou totalment abandonat, segurament després d'una destrucció violenta; en el moment de l'ús de la ceràmica campaniana B, durant la primera meitat del segle I aC. La ciutat romana fou bastida a la plana, al peu mateix del turó, a la qual s'ha sobreposat la Lliria medieval i moderna. No sabem gairebé res del conjunt de la ciutat. Les troballes són peces isolades, algunes notables, com el mosaic dels Treballs d'Hèrcules, i l'estudi de la ceràmica permet la hipòtesi que a partir del temps d'August la nova ciutat romana existia, car els materials més antics són la *sigillata* aretina. El nom, Edeta, conegut per les fonts i per diverses inscripcions procedents de la ciutat, respon a la continuïtat i hem de suposar que fou el nom ibèric, relacionat amb la tribu dels edetans, de la qual devia ésser un dels nuclis més destacats.

El desenvolupament urbà de Xàtiva és també similar. Fou l'antiga Saitabi ibèrica, centre dels contestants i l'únic que encunyà moneda dins del territori d'aquest poble abans de la moneda romana. La topografia és molt típica d'un nucli ibèric que devia haver estat establert on ara hi ha el castell, mentre que és probable que la ciutat romana tendís a establir-se a la part baixa, seguint el mateix procés que hem vist repetit a altres llocs, i del qual no en sabem gairebé res, donada la manca de documents arqueològics. No es tracta ja que mai no han estat empreses investigacions sistemàtiques. És que, curiosament, manquen fins i tot les troballes esporàdiques tan freqüents als llocs de poblament antic notable, malgrat que el lot d'inscripcions llatines és prou alt: una cinquantena. Tingué status municipal amb el nom de Saetabis Augusta.

A 4 qm. al N. d'Alacant, en un turó ran de la costa, el de Tossal de Manises, hi ha un conjunt de ruïnes conegudes des del segle XVIII, excavades en bona part entre 1930 i 1936. La ciutat és clarament d'origen pre-romà i alguns erudits locals han volgut considerar-la com un establiment púnic, sense cap base sòlida. Els sondeigs que hem pogut obrir-hi no fa gaires anys, permeten de constatar que es tracta d'un nucli ibèric existent des del segle IV aC., que es romanitzà sense que es pugui observar un canvi notable d'arquitectura domèstica ni d'urbanisme; la intensitat del canvi es manifesta sobretot en els petits mate-

rials (ceràmica, vidre, etc.) i en les escasses mostres d'epigrafia. Una d'aquestes inscripcions cita un càrrec municipal, cosa que ens permet de suposar que arribà a *municipium*, com també ho fa pensar l'envergadura del conjunt urbà. No en coneixem el nom, que manca a les inscripcions i que no resulta fàcil de fer deriva de cap font escrita clàssica. No hi ha cap probabilitat de que fos Lucentum, nom que cal reservar per a la ciutat que fou precededora directa de l'actual Alacant. És un dels casos més clars de ciutat arrasada i morta durant la crisi del segle III dC., com veurem després. L'única diferència topogràfica entre la ciutat pre-romana i la de l'Alt Imperi és que durant la plena romanització nasqueren diverses vil·les al voltant, i hi fou bastit un port. Hi ha superposició directa de les dues fases, sense canvis notables, fet que es pot explicar perquè no és el típic emplaçament ibèric elevat i el lloc presentava condicions acceptables per a una ciutat romana.

És el mateix cas d'Ilici, a l'Alcúdia d'Elx, on no es veu gens de desplaçament de les construccions d'època romana respecte de les ibèriques. Havia estat un gran centre indígena, potser un dels escassos nuclis ibèrics que en podríem dir una ciutat, cosa que es reflecteix en la qualitat de les troballes, del segle V aC., ençà, per exemple, l'escultura. En canvi, no tenim notícies que encunyés moneda fins que ja fou colònia. Aquesta absència explica que no sigui conegut el nom indígena, que després fou llatinitzat sota la forma Ilici. La ciutat prengué el nom de *Colonia Iulia Ilici Augusta*, títols que permeten de suposar que es tracta d'una fundació colonial augústea, cronològicament germana d'altres ciutats peninsulars creades pels volts del moment que August residí a les províncies hispàniques amb motiu de les guerres cantàbriques i per establir els soldats llicenciats de les campanyes que arrodoniren el domini romà de la Península, com Saragossa o Mérida, i probablement també Barcelona. Elx es pot considerar com una ciutat ibèrica de plana, cas excepcional per als nuclis grans, ja que fou bastida damunt d'una eminència de pocs metres d'alçada al costat del riu d'Elx o Vinalopó, que justifica el nom àrab de l'alcúdia, el turó per a designar la partida de l'horta on hi fou la ciutat. És aquesta situació la que explica que quan s'establí la colònia romana no hi hagués ni el més petit desplaçament, ja que les condicions encaixaven perfectament amb les necessitats del nou urbanisme. Cas únic de l'establiment d'una colònia sobre un nucli ibèric ja important; cal esperar que les futures investigacions arqueològiques permetran d'estudiar el procés de transformació. El lloc té excel·lents condicions per aquesta mena d'investigació, i si fins ara no han estat més aprofitades és perquè la major part de l'interès s'ha centrat en els problemes de l'època ibèrica isobretot de l'època ibèrica més antiga. Encara que no morí, Ilici rebé un sotrac molt fort quan

les invasions del segle III dC., però encara tingué prou vitalitat per mantenir-se fins al període bizantí, rebent abans, si es pot mantenir la identificació d'un edifici com a sinagoga, un nucli de jueus el més antic conegut al nostre país. Les invasions islàmiques representaren el final de la ciutat, que es traslladà a dos qm. a l'Elx actual.

Les Balears

A les Illes, l'única ciutat romana amb precedent urbà indiscutible es Ebusus, Eivissa. La tradició escrita clàssica ens en fa saber que fou fundada pels cartaginesos cent cinquanta anys després de creada Cartago, per tant a mitjans del segle VII aC. Arqueològicament no coneixem la ciutat dels vius sinó la ciutat dels morts, la gran necròpolis del Puig des Molins, amb una gran quantitat de tombes d'ençà del segle IV aC., cosa que indica que des dels volts de l'any 400 es convertí en una ciutat gran en relació a les del Mediterrani occidental, probablement una de les més grans d'aquesta àrea. Es vinculà al món llatí com a ciutat federada, i fou després, des de la primera fase de l'Imperi, municipi romà. Encara que no sabem res de l'estructura del nucli urbà, perquè ha estat cobert per les construccions medievals i modernes, cal suposar la continuïtat topogràfica que s'ha mantingut fins avui.

ELS CASOS INCERTS: CONTINUITAT O FUNDACIONS NOVES?

Ara ens toca comentar el cas d'un parell de ciutats que no ens atrevim a situar d'una manera radical dins d'una o de l'altra sèrie, perquè no hi ha prou elements de judici.

No fa gaires anys, Tàrraco era considerada, unànimement, ciutat amb precedent indígena. Ningú no discutia que la muralla coneguda amb el nom de ciclòpia era el recinte monumental d'un centre urbà anterior a la conquesta romana, i fins i tot, segons alguns, molt anterior. ¿Quins elements de judici mantenen aquesta hipòtesi? En realitat cap, llevat de la idea que els romans no construïren amb tècnica ciclòpia i que, per tant, la muralla havia d'ésser necessàriament molt antiga. Observem en primer lloc que el perímetre de la muralla, ben conegut, tanca una superfície d'unes 60 hectàries, espai absolutament desproporcionat amb tot el que coneixem de les ciutats indígenes pre-romanes del nostre país, i fins i tot amb la ciutat grega d'Empúries. La suposada Tàrraco pre-romana hauria estat una ciutat indígena immensa, hauria tingut, doncs, una demografia molt superior a qualsevol altra i una importància molt

destacada. D'aquest fet no en podem trobar cap indici a les fonts escrites. Hauria estat una ciutat ibèrica tan gran com ho fou Tàrraco quan esdevingué la capital de la província romana, ja que la muralla considerada romana se superposà a la suposada indígena. ¿Podem imaginar una ciutat indígena tan gran com la capital de la Citerior? És estrany que aquest argument de lògica història no fos previst. En tot cas la crisi de la cronologia de la muralla ciclòpia ha vingut per la via de les investigacions arqueològiques, quan han mostrat que toda la muralla, de dalt a baix fou construïda d'un sol cop, i que la part ciclòpia és la base d'un conjunt edificat amb dues tècniques. Els fragments de ceràmica trobats entre el reompliment entre els dos paraments, tant el superior com l'inferior, no permeten datar la muralla abans del final del segle III o a les primeries del II aC. Correspon doncs a un moment immediatament després de la conquesta romana. Que el dubte de si l'obra fou bastida en funció de la guerra púnica (Tàrraco era la base romana equivalent al que era Cartago Nova per part cartaginesa) o bé en funció de l'establiment en la capitalitat quan es creà la província Citerior. Per al problema que ara ens interessa és un detall secundari. Descartada la muralla, l'única base arqueològica per demostrar que existí una ciutat pre-romana seria la troballa, dins del recinte, d'elements anteriors al segle III aC. cosa que fins ara no s'ha produït d'una manera explícita. La ceràmica ibèrica procedent del subsòl de Tarragona que hem pogut estudiar no és gaire abundant i és tota de la segona fase ibèrica, és a dir, entre el segle III i el segle I aC., contemporània del moment que els romans ja hi eren establerts. Hom menciona un fragment de ceràmica àtica del segle IV. És per ara molt poca cosa com a indici d'una ciutat.

Queda el fet que la situació de Tarragona, el turó arran del mar, és un lloc típic de poblament ibèric, i que no s'han fet excavacions suficients perquè es pugui donar com un problema resolt. Queda també l'argument basat en la numismàtica. Les monedes ibèriques del sistema del denari amb inscripció *Cesse* han estat considerades tradicionalment com testimoni d'encunyacions de Tarragona amb nom indígena, i s'acostuma de creure que es tracta de nom de ciutat i no de tribu. El cas de Tarragona no es pot considerar doncs com un cas resolt.

Tampoc ho és el de Tortosa, municipi i colònia romana, segons les èpoques, problema de situació jurídica que ha creat diverses interpretacions. ¿Existí, com vol Hübner, un municipi *Ilercavonia* —d'origen indígena— absorbit després per la colònia *Dertosa*, la fundació nova? L'arqueologia, de moment, no ens resol l'evolució del nucli urbà. Seria lògic de creure que existí un poblat indígena a la Çuda, transformat urbanísticament en la nova ciutat romana cap al pla. Però manquen

investigacions monogràfiques basades en excavacions o almenys en sondeigs.

LES CIUTATS NOVES

Els conceptes de ciutats noves cal matisar-lo. ¿Què hem d'entendre per ciutat nova? Si l'apliquéssim d'una manera radical, no en trobaríem gaires. Per altra banda, des de molts punts de vista totes les ciutats del segle I aC. endavant podriem considerar-les noves. Ho eren a nivell de la societat que hi vivia, fins i tot les que tenien arrels ben directes, *in situ*, i les que continuaven engrandint-los i transformant-los els vells nuclis indígenes o colonials. Quan parlem de ciutats noves ens referim a dues categories:

a) Les que podriem dir radicalment noves, perquè no és possible trobar-los-hi cap precedent directe, ni al lloc de la ciutat ni als voltants. Són filles d'una decisió política.

Són tres: *Valentia*, *Palma* i *Pollentia*. I totes tres, molt significativament duen noms típicament i exclusivament romans sense cap mena de precedents locals que poguessin representar el nom del nucli anterior. És possible d'objectar que aquest tipus de noms tenen més valor d'indici cronològic que no pas d'altra cosa, ja que responen a una moda que s'imposà durant part dels segles II i I aC., és a dir, a una època primerenca de les fundacions urbanes romanes. Corresponen a la sèrie *Pollentia*, *Florentia*, etc. Però la manca d'indigenisme en el nom no és més que un aspecte, que complementa la informació que tenim d'altres fonts, com veurem en tractar de cadascuna.

b) Les ciutats a les quals podem trobar unes arrels més o no tan directes sobre el país, però que en tot cas representen la creació d'un centre urbà establert al marge del nucli o dels nuclis que poden considerar-se que n'eren els predecessors amb un trencament topogràfic clar. És el cas de *Barcino* si partim de la idea que el nucli anterior ibèric i romà era a Montjuïc, el de *Baetulo*, el de *Illuro* o el de *Dianium* (Denia), que devien partir dels poblats dels turons pròxims, quan el descens al pla no es feu arran mateix de l'antic nucli com hem vist que passà per exemple a Sagunt, o a Lleida, que més aviat són exemples d'ampliacions, o a Lliria on hi ha un trencament, però geogràficament mínim. Les ciutats d'aquesta categoria, bé que noves, conservaren sempre el nom antic, més o menys llatinitzat, com a nom únic o com a nom bàsic dins de titulacions llargues.

Comparades amb els nuclis antics que perduren, les ciutats noves creades del procés romanitzador no són gaires però, simptomàticament, hi trobem totes les que seran destinades a tenir un futur urbà més

brillant: Barcelona, València, Alacant, Palma de Mallorca, les que avui presenten el màxim demogràfic dels Països Catalans. Aquest fet ens indica que cal que observem amb molt de respecte i d'interès el cas del naixement de les ciutats a l'època romana. De seguida es destaca un fet: totes són ciutats litorals, en el sentit més estricte del mot, marítimes. Amb l'entrada al món llatí l'eix bàsic de la vitalitat del país s'havia girat. La costa juga el paper capital, paper que sembla que abans no havia tingut mai. Si més no, amb els documents de què disposem no gosariem de proposar-ho. I el predomini de la zona costanera, que aleshores s'estrenava, ja no es perdrà mai més. No es tracta només del factor purament marítim —els ports—. Hi ha també la situació sobre la gran via que vertebrà el país de nord a sud i de sud a nord. En el cas de Mallorca, una ciutat a cadascuna de les costes, septentrional (*Pollentia*) i meridional (*Palma*) i fins i tot en el cas de Menorca una en cada extrem *Mago* (*Mao*) a llevant i *Iamo* (Ciutadella) a ponent. Urbs fundades a les planes, sense noses geogràfiques als voltants, amb comunicacions obertes i sempre amb bones possibilitats agrícoles a la rodalia, encara que en algun cas com el de *Valentia* les possibilitats fossin més aviat de cara al futur, perquè només un treball previ, llarg i costós, podia donar naixença a la futura horta, en bona part encara zona d'aiguamolls quan es decidí de crear un nucli fundacional. Tot això no és pas cap novetat, coneixent la història general de les creacions urbanes romanes, ja que la llista de les grans ciutats actuals d'Europa que nasqueren en la romanització és impressionant. Però valia la pena de fer-ho observar en relació a casa nostra, on no disposàvem, fins fa molt poc, d'informació suficient per a poder-ho valorar, i acabem de veure com encara hem de considerar dubtós algun cas, com el que hem citat de Tarragona, que si poguéssim assegurar que també és una fundació romana reforçaria part del que acabem d'esbossar.

Catalunya

Fins i tot deixant de banda el problema de *Blanda* (Blanes) que no estem segurs de si fou *municipium* i de què no en tenim informació arqueològica i epigràfica, és fàcil de constatar una clara concentració de ciutats noves a la costa central de Catalunya, entre el Tordera i el Llobregat. Una colònia *Barcino*, i dos municipis, *Baetulo* i *Illuro*.

Badalona i Mataró romanes presenten molta semblança. No ja sols per l'aspecte general de la situació, que és obvi. També per la topografia concreta. Totes dues tenen emplaçaments similars, damunt d'una petita elevació de terreny entre dues rieres, la Riera i el Rierot en el cas

d'*Ihuro*, la riera del Canyet (o d'En Folc) i la d'En Jornet (o dels Frares) en el de *Baetulo*, situació molt típica de les noves fundacions romanes que es repetirà, molt a prop, a Barcelona. Probablement foren també de una mida semblant, petites. Mataró, de la qual disposem de més precisions, tenia entorn de 6 hectàries. Però el que els dona caràcter de germanes és, sobretot, el procés que les féu sorgir.

No sembla discutible que són filles del desplaçament dels indígenes, els laietans, que abandonaren els poblats a les serres del Maresme i baixaren a la costa. D'aquests poblats n'hi ha molts d'identificats i si bé avui no estem en condicions d'establir la cronologia final de cadascun, és evident que desaparegueren abans de la romanització, com demostra la manca —o la raresa— de *sigillata*. Els segles II i I abans de l'Era sembla el moment del gran canvi, i resulta simptomàtic que sigui la data inicial de les ciutats, documentada sobretot a Badalona, on hi ha elements d'època romana republicana, però cap d'anterior amb seguretat al segle II aC. No sabem si va haver-hi imposició per part dels romans o si el centre urbà inicial s'arrecerà entorn d'alguna petita fundació prèvia romana, potser d'origen militar. En tot cas aquest procés de poblament d'arrel netament indígena explica el caràcter també local dels noms de totes dues ciutats, i les encunyacions monetàries, fetes ja sota el patró romà, que porten els noms ibèrics i alfabet ibèric: *Baitolo* i *Ilduro*. Com és normal a les nostres ciutats, l'inici del moment de la florida de la romanització es pot situar entorn a l'època d'August i a partir de les primeres dècades del segle I dC. i tant l'una com l'altra tingueren el moment bo durant l'Alt Imperi.

Barcelona mereix una atenció especial. Fins i tot deixant de banda el pes de la ciutat dins el panorama de l'urbanisme català dels darrers segles, hi ha uns problemes que ens han d'interessar d'una manera especial: per una banda, les darreres investigacions discuteixen la visió tradicional que, durant molts d'anys, havia estat considerada com la solució definitiva de la història antiga de la ciutat; per l'altra, si valorem les hipòtesis noves, Barcelona es presenta com un cas especial i simptomàtic d'origen d'una ciutat romana a casa nostra. És alhora un exemple evident de continuïtat, però també de ciutat nova, un cas en el qual la problemàtica del pes dels vells nuclis indígenes s'arreglerà al costat dels resultats de l'acció romana, que porten les novetats essencials —des del punt de vista de la topografia de la ciutat— que, a la llarga, serà decisiu i definitiu de cara al futur urbà. Fins fa ben poc, la visió de l'origen de Barcelona depenia de les hipòtesis que, a principis de segle, havien fet acceptar el P. Fita i, sobretot, Carreres i Candi. Partien de la dualitat originària entre un nucli indígena establert a Montjuïc, que hom suposava que duia el nom de *Laiè*, i la nova creació urbana del

temps d'August, damunt del Tàber, la qual havia heretat el nom indígena de Bàrcino —nom ja testimoniats des d'època anterior a la conquesta romana per la numismàtica— i que era la nova fundació de l'època d'August. El tall entre el món indígena representat per la vella ciutat de Montjuïc i l'època de la plena romanització, de la Barcelona del pla, quedava així ben establert fins i tot amb noms diferents. La ciutat de Montjuïc s'acabava, com a nucli important, amb la fase indígena i la possibilitat d'una fase de transició, durant la qual la ciutat de Montjuïc pogué haver estat o bé *municipium* o bé colònia romana, no havia estat prevista.

La hipòtesi d'una Barcelona amb dos nuclis d'arrel antiga parteix dels dos noms, tots dos suposats de Barcelona, que trobem a les monedes. Un dels tipus de dracmes ibèriques, imitació de les sèries emporitanes, porta el nom de *Barceno*, que sembla un precedent clar de la *Barcino* romana. El fet que d'aquestes monedes en siguin coneguts molts pocs exemplars (només dos, a hores d'ara) i que la lectura n'hagi estat discutida, no elimina l'argument. Existí una ciutat indígena, clarament anterior a l'època de la conquesta romana, que dugué un nom similar al que després, durant el temps de l'Imperi, portà Barcelona, i que, per tant, resultaria difícil de no associar-les, malgrat que de la vella ciutat indígena no en podem conèixer l'emplaçament, amb un mínim de seguretat.

Més tard, durant els segles II i I aC., quan es fabriquen sota el domini romà les monedes de tipus ibèric, trobem unes encunyacions que diuen *Laiésken*. El nom ha estat interpretat com a un genitiu plural i caldria, doncs, interpretar-lo com "(moneda) dels de Laie" o "(moneda) dels laietans". Si acceptem la segona variant, sabem qui eren els laietans. Ara bé, el problema és que de les monedes amb el nom *laiesken* hom n'ha fet néixer una ciutat, *Laie*, que no és documentada per altres fonts, i que aquesta ciutat, designada sovint com la "capital" dels laietans, ha estat identificada amb els vestigis de la ciutat indígena i romana de Montjuïc.

Ens és permesa aquesta hipòtesi? ¿No és anar massa enllà fer néixer del "laiesken" de les monedes, sense cap altra base, una ciutat que hauria estat anomenada Laie? ¿Cal considerar indispensable que dins de cada tribu —o poble— indígena hi hagués una ciutat amb el mateix nom? Són preguntes que no sembla pas que puguin tenir resposta favorable. I no cal dir que hem de rebutjar la idea d'una "capital" per als pobles ibèrics. La hipòtesi d'una capitalitat fa necessària una estructura de poder centralitzat que, segons els documents que ens són assequibles, els grups ibèrics no arribaren a tenir mai. Així doncs, una suposada Laie, capital dels laietans no té gaire sentit. Ni tan sols la té

la pretesa dualitat *Barceno-Laie*, perquè aquesta darrera, com a ciutat, no és documentada amb prou certesa.

El País Valencià

Sobre el problema de les fundacions urbanes romanes al País Valencià hi ha moltes novetats obtingudes en aquests darrers anys.

Sembla que per fi podem donar per resolta la qüestió de l'origen de la ciutat de València, objecte de tantes discussions. Les possibilitats d'investigar al subsòl a la zona dels voltants de la Seu ha demostrat que el nivell més antic, que se superposà directament als alluvions verges, conté només materials d'època romana, de la fi del segle II als començaments del I aC., i que després d'aquesta data els estrats que continuen donen el procés històric fins a l'època medieval i moderna. Tot lliga perfectament amb la notícia de Livi segons el qual després de la derrota de Viriat una part de les seves forces, que s'havien rendit, foren establertes a una ciutat que s'anomenà *Valentia*, i segons el context històric la fundació havia de tenir lloc l'any 136 aC.

La controvèrsia havia girat sobre dos punts. Primer la hipòtesi que Tyris, una ciutat citada al Periple d'Aviè —i mai en cap altre text més solvent—, era situada exactament al mateix lloc on després hi hagué València. Per poc versat que hom sigui en els problemes de la nostra història antiga, tothom sap com és difícil de localitzar amb un mínim de seguretat les cites geogràfiques de l'*Ora Marítima*. La identificació Tyris-València es vaguíssima (suposant que Tyris hagués existit mai). Però fa uns quants anys, quan aparegueren fragments de ceràmica ibèrica a conseqüència de les primeres excavacions que es feren dins de València, semblà una confirmació. Era oblidar que les produccions dels terrissers ibèrics continuaren ben entrada la conquesta romana, seguint la vella llei que fa que a les tradicions artesanes els costi de desaparèixer. Ara sabem que, en efecte, als nivells profunds de València es troba ceràmica ibèrica, però en els mateixos estrats en què dominen les ceràmiques romanes i entre elles la campaniana A i B, de cronologia relativament segura. No hi ha doncs un precedent ibèric demostrat per la ceràmica.

El segon punt de la controvèrsia era que, ja que les guerres de Viriat contra els romans tingueren per escenari la banda occidental de la península, la ciutat creada per establir els soldats vençuts havia de trobar-se a la zona pròxima i no a la costa mediterrània. Diverses poblacions que duen el nom de València s'han disputat l'honor d'ésser la que fundaren els romans i que cita Livi. Es un argument tan dèbil

com l'anterior, començant pel fet que diverses d'aquestes localitats és ben clar que tingueren el nom de València a partir de la repoblació medieval i que abans tenien un altre nom. En tot cas, resulta demostrat per l'arqueologia que, si la nostra València no fos la del text de Livi, seria en tot cas una ciutat nova, fundada vers la segona meitat del segle II aC., i aquest és el punt que ara ens interessa.

No es pot parlar de cap precedent pròxim geogràficament. La zona on s'edificà València, una plana en bona part llavors pantanosa, repel·lia el poblament, de manera que no es coneix cap nucli ibèric a la rodalia de la ciutat, tots són relativament lluny. Potser aquesta manca de tradició local explica que fos adoptat un nom típicament llatí, un nom considerat fast, que es repeteix en altres fundacions, i del qual en els Països Catalans només hi ha un altre cas comparable: el de Pollència a Mallorca.

València no fou colònia fins anys després d'haver estat fundada i el títol degué tenir origen en algun establiment de romans o de soldats a la fi de la seva vida militar, en un moment incert del segle I aC. Aquesta doble onada fundacional explica la curiosa i poc corrent dualitat de l'estructura municipal de la ciutat, amb dos *ordines*: el dels *veterani* i el dels *veteres*.

Si el problema de la data de fundació i la romanitat inicial es pot considerar resolt, no sabem quina era amb seguretat l'àrea urbana. Mai no ha estat trobat cap vestigi de muralles. La cartografia de les troballes que corresponen a la zona urbana demostra que fou una ciutat petita, de no gaire més de 6 hectàries, el centre de la qual, el fòrum, devia correspondre al lloc on hi ha la Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats.

Potser algú veurà amb sorpresa que situem *Diànum*, Dénia, entre les ciutats fundades a l'època romana. La tradició erudita hi ha vist dos precedents, un de grec i un d'ibèric. El precedent grec fóra la ciutat d'Hemeroscopeion, de la qual mai no ha estat trobat ni el més lleu vestigi directe ni indirecte i que en l'estat actual de la investigació no hi ha més remei que deixar de banda. El suposat precedent ibèric és un cas pintoresc. S'havia decidit que existí a Dénia un poblat ibèric anomenat Diniu, basant-se exclusivament en unes monedes ibèriques on es llegia aquest nom. Però es tracta d'una lectura equivocada de les monedes de Dabaniu de quan l'alfabet ibèric no havia estat desxifrat encara del tot. El primer signe *DA* es llegia com a D; el segon *BA* (que en l'escriptura ibèrica és un pal vertical) com a I, com si fos una *i* llatina; els tres finals, tots tres signes alfabètics, eren llegits correctament. I així sorgia D-I-N-I-U, en lloc de DA-BA-N-I-U. Fa anys que numismàtics i epigrafistes llegeixen perfectament els rètols de les

monedes, però els historiadors havien oblidat, sembla, d'on havia sorgit aquest poblat ibèric de Dènia anomenat Diniu, i la confusió s'ha mantingut fins fa molt poc.

Una monografia recent ha reunit totes les troballes arqueològiques i epigràfiques conegudes, que comencen el segle XVI. Els materials més antics són fragments, escassos, de campaniana B, que demostren poblament ja durant el s. I aC. i potser fins i tot a les dècades finals del II aC. Segueix ceràmica *sigillata* d'època d'August que creix en gran proporció a partir de la meitat del segle I de la nostra Èra. La campaniana correspon a l'època que les fonts citen Dènia com a port, a l'època de les guerres sertorianes (Cicero, Verrines I, 87; 5, 54; Sallusti, Hist. III, 6).

És possible que el nucli originari nasqués com a conseqüència de la davallada dels indígenes que abans habitaren els poblats de les muntanyes pròximes, com el del Pic de l'Àguila del Montgó, conegut per prospeccions i que presenta com a element cronològic final la campaniana B, la mateixa que trobem a la base de Dènia. Es podria posar en paral·lel, doncs, amb els casos de *Baetulo* o d'*Iluro*. Aquest origen indígena dels habitants podria explicar que durant la primera època fos ciutat estipendiària (Plini HN, III, 20 i 25). Després fou municipi, com demostren diverses inscripcions del temps de l'Alt Imperi. La quantitat de làpides conservades, 36, indica un nucli urbà de certa categoria, i ho confirmen els fragments escultòrics i arquitectònics, que es reparteixen cronològicament des del segle I al IV o V dC. i que enllacen amb l'època que fou seu episcopal, manifestant una clara continuïtat que es mantingué fins que fou capital d'un regne de taifes i fins avui. L'àrea urbana no la podem delimitar amb gaire precisió, però és entorn del castell, entre els barrancs del Regatxo i de Santa Paula, com un exemple més del tipus de ciutat nova, romana, sobre un petit turó arran del mar, entre dues rieres.

El cas de la ciutat romana predecessora d'Alacant és un cas curiós de la història de la investigació. Quan a finals del segle XIX fou ampliada la ciutat cap a la zona que era coneguda amb el nom, ben significatiu, dels Antigons —i que després se n'ha dit barri de Benalua—, es van fer una sèrie de troballes d'elements romans. Primer vers 1877 una inscripció, fragmentada, dedicada als emperadors Antoní Plus i Còmode pel *municipium lucentini*, que es data entre el 196 i el 180. Poc després, les obres de les noves construccions exhumaren i destruïren zones extenses de ruïnes romanes. Un erudit alacantí, Rico, anotà sobre la marxa dels treballs molts dels elements que apareixien, però publicà ben poc i un manuscrit important que deixà no ha estat valorat fins no fa gaire. Així, els testimonis de l'Alacant romana, avui perduts totalment, han passat en silenci i tots els historiadors ignoren general-

ment l'origen de la ciutat. El text de la inscripció citada és ben significatiu: ens dona el nom de la ciutat, *Lucentum*, d'on deriva Alacant. Desplaçar el nom a la ciutat del Tossal de Manises, a la qual ja ens hem referit abans, no té cap sentit, i els equilibris fets per algun erudit local, molt divulgats entre els alacantins, manquen de possibilitats. Una altra inscripció es refereix a un arc. Les ruïnes identificades s'extenien de l'actual estació d'autobusos al carrer que fins fa poc s'ha continuat dient dels Antigons. Aquesta distància representa l'eix major del conjunt urbà, eix paral·lel a la costa, delimitat per la banda de terra pel curs antic del barranc de Sant Blai. L'eix menor, perpendicular a la costa, és molt més curt i la ciutat, cap a l'interior, no arribava als actuals passeigs de Maisonave i d'Aguilera. Malgrat que els límits són molt incerts, hom pot calcular (sense incloure la necròpolis) una superfície dels voltants de 10 hectàries, superior a la de l'Alacant medieval. Es tracta doncs d'una ciutat de tipus mitjà dins de les del nostre país.

Hem de considerar-la creació romana? No hi ha cap notícia que fos trobat material indígena. Els elements més antics corresponen al segle I aC., encara que potser alguns denaris, no classificats, podien haver estat més antics. L'origen romà que indiquen els pocs elements que tenim es justifica també, per la situació, tan semblant a altres casos que hem analitzat. La gran massa de ceràmica trobada, que hem pogut estudiar sobre els vells dibuixos, era del Baix Imperi, demostrant que *Lucentum* es mantingué fins al final de la romanitat, i que potser aquesta època tardana fou el millor moment de la ciutat.

Les Illes Balears

En referir-nos ara a les Balears caldrà prendre el sentit antic del tema, és a dir Mallorca i Menorca, excloent les illes que se'n digueren Pitiüses (Eivissa, amb el seu apèndix, Formentera). Mallorca i Menorca són una unitat històrica clara en temps anteriors a la conquesta romana, amb la cultura talaiòtica que uní dins d'un mateix corrent de civilització totes dues illes durant les edats del bronze i del ferro, mentre que Eivissa, ocupada pels cartaginesos, era un món a part. Les característiques sociològiques de la cultura talaiòtica no permeten parlar de ciutats a Mallorca o a Menorca.

Totseguit després de la conquesta, realitzada el 123 aC. per l'expedició de Cecili Metel Balearic, foren establertes a Mallorca les dues ciutats que, significativament, tingueren noms típicament romans i no derivats de topònims locals o de nuclis indígenes existents: *Palma* al sud i *Pollentia* al nord de l'illa. Segons Plini (3, 5, 76), eren *oppida*

civium romanorum, però Mela (2, 7, 20), que deu donar la situació posterior, les considera colònies.

El problema de la identificació de Palma no és fàcil. Els erudits reneixentistes el consideraren resolt, fins al punt que aconseguiren que Palma tornés a esdevenir l'any 1717 el nom de la capital de l'illa que des de l'Edat Mitjana fou coneguda simplement amb el nom de Ciutat, i a l'època islàmica, Medina. Però la raresa de troballes romanes, cap de monumental i molt poques de modestes, feu que durant el segle **xxx** la identificació de l'antiga Palma fos discutida seriosament, sobretot a partir de la valoració de la gran quantitat d'epigrafia llatina sorgida a Sa Carrotja a Ses Salines de Santanyí. Aquest argument decantà a favor de situar Palma a Ses Salines no sols per diversos erudits locals, sinó fins i tot per especialistes de la categoria de Hübner. La capital de l'illa ha continuat fins ara sense donar testimonis significatius, però una anàlisi de les inscripcions demostra que les inscripcions de Ses Salines, bé que força nombroses, no prova que hi existís una ciutat important. Totes són funeràries, amb predomini d'indígenes romanitzats, segons sembla per l'onomàstica, sense cap referència a càrrecs municipals ni a personatges amb funcions importants. Mentre que entre les escasses que procedeixen de l'actual Palma hi ha una referència, fragmentària, a un nom d'emperador, una altra a un duumvir de la tribu Velina, que sabem que fou la tribu a la qual eren inscrits els ciutadans de Palma, així com els de Pollentia. És, doncs, un indici favorable a tornar a la identificació tradicional de Palma. Sota de l'edifici de l'Estudi General Luïlià han aparegut ceràmiques romanes, la més antiga de les quals és l'aretina, indicant que ja hi havia poblament en torn dels temps d'August. Cal esperar que noves investigacions i potser algun descobriment fet per atzar aportaran, amb el temps, més documents.

Al costat del gran buit arqueològic de Palma, la situació de *Pollentia* és excel·lent de cara a la història de la ciutat, ja que la majoria de ruïnes, cobertes per conreus de secà, permeten excavacions en gran escala. Només un petit sector del recinte antic es troba sota l'actual Alcúdia. Hi treballem amb un equip des del 1957, seguint un pla sistemàtic, sota el patrocini de la fundació nord-americana William L. Bryant, amb el programa d'exhumar una gran part de la ciutat. Les investigacions fetes fins ara ja permeten de presentar algunes novetats.

Les discussions sobre la situació de Pollentia també començaren el segle **xvi**, i el fet que el nom derivat fos Pollença va fer que durant molt de temps els erudits s'inclinessin a identificar la vella ciutat amb Pollença. Malgrat l'absència de vestigis romans pollencins i que les freqüents troballes fetes als voltants d'Alcúdia (sobretot entorn de l'ermita de Santa Anna) indicaven que allí hi hagué una ciutat, es man-

tingué durant anys la resistència d'acceptar que Pollèntia fou Alcúdia, malgrat que des de sempre alguns escriptors ho defensaren. Des de la segona meitat del segle XIX la qüestió, però, quedà resolta.

Una de les sorpreses de les nostres excavacions ha estat de trobar indicis de cabanes talaiòtiques sota el nivell romà més antic. La fundació es feu sobre un espai no radicalment deshabitat abans, però no és possible, per ara, concretar quina fou la importància d'aquest *habitat* pre-romà, que en tot cas, per les raons adduïdes, no podem considerar com un nucli urbà. El nivell antic de la ciutat correspon al moment immediatament posterior a l'època de la fundació segons les fonts, és a dir, a la fi del segle II aC. i a les primeres dècades del següent. Es tracta d'un cas paral·lel al de València, on, com hem vist, les investigacions arqueològiques ens aproximen a la data fundacional segons la tradició escrita. A través del sector excavat fins ara, que compren tres grans cases i un tros de muralla, es pot observar la continuïtat històrica fins a l'època bizantina, amb un moment bo durant l'Alt Imperi, indicis de la crisi del segle III i una fase més feble a partir d'aquesta data. L'entrada dels àrabs provocà la fi de *Pollentia*.

Molt ben situada a l'istme que separa les badies de Pollença i d'Alcúdia, degué ésser una ciutat relativament important, com demostra no sols la qualitat de moltes troballes, sinó sobretot l'extensió urbana, que es pot calcular entorn de 12 hectàries. El lot epigràfic és el més abundant i ric de les Balears: conté dues dedicacions imperials (fragmentàries), una de les quals dedicada per la *respublica pollentina*, diverses mencions de càrrecs municipals i de decurions, i mostra, reiteradament, que els ciutadans pertanyien a la tribu Velina. L'empenta urbana de la nova fundació absorbí, sembla, el nucli indígena, pròxim, de Bòquer al Port de Pollença, del qual hi ha referències fins a principis de l'Imperi, però que no arribà a esdevenir un veritable centre urbà, malgrat que continuà com a nucli habitat durant tota l'època imperial, segons els vestiges (ceràmica, monedes, etc.) que arriben fins als segles IV o V dC.

Les especulacions sobre una possible colònia cartaginesa a Maó, basades en la realció entre el nom i el del militar púnic Magó, no són prou per demostrar un precedent real de la ciutat romana, i no tenen per ara cap ajuda per part de les notícies de l'arqueologia. En canvi, l'epigrafia proporciona documents segurs respecte de la ciutat romana, amb les referències a la *respublica magontana*, al *municipium magontanum* i més concretament al *municipium flavium magontanum*, títol que permet de conèixer que la constitució orgànica de la ciutat dins les normes municipals romanes data de l'època flàvia, segurament, doncs, de Vespasià. Sis de les 13 inscripcions procedents de Maó es refereixen

a càrrecs municipals, duumvirs, edils i flamens. Quan Mela (II, 7) qualifica *Mago* i *Jamo* (o *Iammo*) de *Castella* es deu referir a un temps anterior a la creació del municipi pels flavis.

UNA DISTRIBUCIÓ EQUILIBRADA

El panorama, des del punt de vista estadístic, se'ns presenta així. Hem considerat 27 ciutats que foren *coloniae* o *municipiae*, deixant de banda casos incerts o petits nuclis que si bé tingueren jurídicament categoria urbana no sembla que arribessin a esdevenir nuclis urbans destacats. Dotze són a Catalunya, deu al País Valencià, cinc a les Illes Balears.

A Catalunya trobem una ciutat d'origen especial, Empúries, que nasqué del nucli grec i sis ciutats que deriven directament dels precedents indígenes: *Gerunda*-Girona, *Egara*-Terrassa, *Sigarra*, *Iesso*-Guissona, *Ilerda*-Lleida, *Aesso*-Isona. I tres ciutats que podem considerar noves: *Iluro*-Mataró, *Baetulo*-Badalona i *Barcino*-Barcelona, només aquesta darrera colònia, tota la resta municipis. Hem acordat que no veiem del tot clars els casos de *Tarraco*-Tarragona i de *Dertosa*-Tortosa, malgrat que ens inclinàvem per Tarragona com a ciutat nova i Tortosa com a continuació d'un nucli indígena.

Al País Valencià, cap centre d'origen colonial grec o fenici-cartaginès. Sis d'origen indígena: *Saguntum*-Sagunt, *Edeta*-Llíria, *Saetabis*-Xàtiva, *Ilici*-Elx (que fou colònia), *Bisgargis*, de situació no segura; el Tossal de Manises — de nom llatí desconegut. Tres de romanes noves: *Valentia*-València (colònia), *Dianium*-Dènia i *Lucentum*-Alacant. I deixem de definir, per manca de documents, la ciutat de nom ignorat establerta a la Vila Joiosa.

A les Balears, fora del cas d'*Ebusus*-Eivissa, fundada pels cartaginesos, les altres quatre cal considerar-les noves: *Pollentia*-Alcúdia, *Palma* a Mallorca i les dues de Menorca, *Magó*-Maó i *Iamo*-Ciutadella.

Resulten, doncs, dues d'origen colonial pre-romà, dotze amb continuïtat directa del món indígena i deu fundades durant el procés de colonització, deixant les tres sobre les quals no hi ha prou elements per decidir-ho.

Ara bé, més que no les xifres, allò que ens ha donat amb més claredat l'índex de què va representar la creació, o recreació, de les ciutats a casa nostra és el fenomen, realment extraordinari, de l'equilibri de la distribució geogràfica. Abans hem assenyalat com la costa prengué importància, però la vitalitat del litoral no ens ha de fer oblidar com tot el conjunt fou cobert per la transformació urbana. No hi havia cap

indret, de tots els Països Catalans, des del qual no es pogués atènyer una ciutat a una quarantena de quilòmetres de distància, cosa que vol dir, posant-ho a mides humanes, un dia de camí a peu sense gaire esforç. Des de molts punts, és clar, amb aquests quaranta quilòmetres assenyalats es podia anar a més d'una ciutat, i a algunes zones fent molt menys camí. Si considerem només colònies o municipis molt ben documentats, només ens falla, dins d'aquest càlcul, el sector central pirinenc i prepirinenc, però és un buit que resulta cobert si acceptem que Llívia (*Iulia Libica*) fou municipi, com és molt probable.

A Catalunya podem fer alguna prova de la regularitat de la xarxa de les ciutats. No es pot esperar, com és lògic, de trobar una ciutat a cada comarca, donat que les nostres unitats comarcals són sovint molt petites. Però si prenem un sistema de distribució de comarques lògic des del punt de vista geogràfic i econòmic, com ara la divisió de regions que, agrupant diverses comarques d'una manera coherent, establí la Generalitat, comprovem que a cadascuna de les regions hi hagué, almenys, una ciutat romana. Només hi ha una excepció, que és molt fàcil d'interpretar: el cas de la regió de Reus, que comprén les comarques del Baix Camp, el Priorat i la Ribera de l'Ebre, que no tingué cap ciutat romana, però cal tenir present la projecció de Tàrraco sobre aquest territori, i en el cas de la Ribera la proximitat de Dertosa.

L'equilibri de la distribució territorial de les ciutats romanes és sovint superior, no ja al d'avui, filla de les grans transformacions del darrer segle i mig d'industrialització, sinó fins i tot al del període entre la fi del món antic i el segle xvii. Per exemple, durant els segles xv i xvi, no hi hagué cap nucli de més de 100 focs al NW de Catalunya, més amunt de Balaguer, segons els censos del 1497, 1515 i 1553, mentre que ja hem vist que a l'època romana *Iesso-Isona* tingué categoria de ciutat.

Aquest equilibri explica que quan la ciutat antiga ha perdut amb el temps el caràcter de capital de zona, aquest caràcter passa a un centre —o a uns centres— relativament propers al nucli original romà. Es el cas d'*Aesso-Guisona*, el paper de la qual es desvià cap a Cervera, o d'*Emporiae-Empúries*, que passà primer a Castelló i després a Figueres, o de *Sigarra*, el paper de la qual hem de suposar que han heretat en certa manera Manresa o Igualada.

Els canvis han estat sovint en un sentit contrari a la concentració, perdent-se algun nucli urbà que no fou substituït per cap de nou, veí. Així, Badalona no ha tornat a esdevenir veritable ciutat fins que ha entrat dins del procés industrial recent, en bona part dependent de Barcelona, mentre que per altra banda cap nucli medieval important nasqué, per a substituir-la, al litoral entre Mataró i Barcelona. Al sud del País Valencià no s'ha pogut mantenir, a un territori no gaire extens, la

concentració urbana de quatre ciutats que representaren en temps romà Lucentum, Illici, i les de nom desconegut de La Vila Joiosa i El Tossal de Manises: quatre nuclis urbans es reduïren a dos, Alacant i Elx, tots dos fills de ciutats romanes; les altres moriren. En molts pocs casos la xarxa de les ciutats romanes ha estat modificada, abans del segle XVIII, en el sentit de noves creacions. Només el pes del Pirineu i del Pre-pirineu a la història medieval de Catalunya explica canvis favorables al naixement de nuclis urbans nous. I al País Valencià, si Morella heretà, tal com podem suposar, la funció de *Bisgargis*, s'omplí el buit litoral entre Dertosa i Saguntum, amb Castelló, nascuda a l'Edat Mitjana, o Alcoi, lluny de cap ciutat romana, que sorgí de la indústria medieval.

Observem el cas especial de *Tarraco*, on la importància de la ciutat antiga explica la manca de nuclis urbans pròxims, i en canvi, quan Tarragona perdé el caràcter de gran centre, durant l'Edat Mitjana, veiem néixer diverses ciutats no gaire lluny: Reus, Valls, Montblanc, que no tenen precedents urbans antics.

Ara bé, equilibri de distribució no vol dir igualtat d'intensitat. En aquest punt les concentracions de les ciutats romanes prefiguren gairebé sempre allò que després passarà. Dins d'un radi d'una trentena de quilòmetres de Barcelona trobem quatre *municipia* (Barcino, Baetulo, Iluro, Egara), i si hi havíem d'afegir *Aquae Calidae* serien cinc, responent a l'alta demografia que des de fa segles manifesten el Barcelonès, el Vallès i el Maresme. D'una manera semblant, encara que no tan acusada, la part central del País Valencià, amb *Valentia*, *Saguntum* i *Edeta*, ens dóna, també, un índex alt, que demogràficament ha mantingut i ja hem vist com les comarques entorn d'Alacant tornen a donar un altre màxim de concentració romana, lligat a la intensa demografia actual. El panorama de la distribució de les ciutats durant l'Imperi romà no és tan llunyà, doncs, com semblaria a primer cop d'ull.

LA GRANDARIA DE LES CIUTATS

Hem d'entrar ara a tractar, encara que sigui ràpidament, d'un problema inevitable i difícil. Com eren demogràficament aquestes ciutats? ¿Podem comparar-les entre elles i en relació amb les altres ciutats del món romà en general?

Defugirem qualsevol assaig de càlcul demogràfic, massa incert sempre, quan es tracta de nuclis urbans de l'Edat Antiga. Si recordem que la xifra donada per a la ciutat de Roma durant l'Imperi oscilla de 200.000 a més d'un milió d'habitants, segons diversos autors, tots solvents, comprendrem que si aquesta és la situació en un cas del qual

tenim la millor informació, no és qüestió de fer càlculs d'aquesta mena sobre les nostres ciutats.

Però és possible un camí aproximat, el del càlcul de les extensions respectives, sense voler-les traduir a xifres d'habitants, que ens poden donar una visió aproximada de la importància relativa de cadascuna. Ens cal només, així, conèixer quin era l'espai ocupat per les construccions urbanes, i dir "només" amb una certa ironia, perquè el problema no és gens fàcil. Els casos dels quals tenim un coneixement arqueològic prou sòlid per establir les àrees urbanes amb aproximació satisfactòria no sovintegen. Ben al revés, fins i tot quan podem disposar d'un element que sembla decisiu, com és el traçat sencer o gairebé sencer de la muralla, cal actuar amb prudència a l'hora dels càlculs. Hauria d'ésser possible poder determinar si és la muralla originària, fundacional, límit que més endavant pot haver estat sobrepassat per barris nous. O bé si les fortificacions que es conserven responen a un moment tardà, i aleshores podria significar que allò que ens marca fos l'extensió urbana reduïda, exclusiva del Baix Imperi, fenomen que fou freqüent arreu del món romà després de la crisi del segle III.

Malgrat que, ja d'entrada, haurem de descartar un bon nombre de ciutats, perquè des d'aquest punt de vista no en sabem res o ben poc, fins i tot de les que ens atrevim a fer entrar al càlcul advertim que no podem donar-ne més que mides aproximades.

Amb les ciutats dels Països Catalans podríem fer, sembla, tres grups:

1) *Les ciutats grans*, amb una representant única, *Tarraco*. El recinte emmurallat, sumant la part que es conserva amb la que en coneixem del traçat desaparegut, determina unes 60-70 hectàries. Potser caldria considerar la possibilitat d'algun barri extramurs, com el que sembla que existí durant l'Alt Imperi on després hi hagué la necròpolis paleo-cristiana al costat de la riba esquerra del Francolí. La xifra de les 60-70 hectàries caldria prendre-la com un mínim, però no sembla gaire lluny de la realitat.

2) *Les ciutats mitjanes*, que tenien entre 10 i 20 hectàries aproximadament, grup dins del qual potser convindria fer una doble sèrie, segons que s'aproximessin a les 20 o a les 10 hectàries. Dins de les mitjanes-grans, el cas més clar és *Emporiae*-Empúries. Ja hem dit que les muralles delimiten un espai de 300 per 700 m aproximadament, és a dir 21 hectàries. Potser Sagunt podria entrar dins del grup, ja que sembla que superà les 20 hectàries, però no hi ha prou elements topogràfics segurs.

Les altres no arriben a aquesta mida, i es mouen entre les 10 i les 15 hectàries. Són el tipus mitjà de les ciutats romanes catalanes. Són *Barcino*-Barcelona, *Dertosa*-Tortosa, *Lucentum*-Alacant, *Ilici*-Elx i *Po-*

llentia-Alcúdia. També el càlcul d'*Illici* es pot fer sobre el perímetre de la muralla. Les extensions de *Dertosa* i de *Lucentum* són orientades per la distribució de les troballes urbanes, esporàdiques. I la de *Pollentia* a base dels resultats de les excavacions, encara incertes des d'aquest punt de vista.

3) *Les ciutats petites*, que oscilaven entre 5 i 10 hectàries, de les quals només disposem de dades una mica acceptables sobre tres o quatre. Les dues més clares són *Gerunda*-Girona, amb un recinte emmurallat ben definit, i *Iluro*-Mataró, que té en línies generals una topografia relativament ben coneguda si combinem les troballes urbanes amb les de les necròpolis. Sembla que podríem afegir a la llista *Baetulo*-Badalona, *Valentia*-València i *Dianium*-Dénia, sense límits clars, però que la cartografia dels elements trobats *in situ* les aproxima força a la mida que hem assenyalat. No ens estranyaria gens que la majoria de les altres ciutats a les quals ens hem anat referint entressin també dins d'aquest grup.

Aquest panorama urbà presenta un aspecte modest, més de cara al context romà que no pas en relació amb el que han estat les nostres ciutats fins fa un parell de segles. Recordem que a primeries del segle XVIII només hi havia a Catalunya, deixant a part Barcelona, sis poblacions de més de 4.000 habitants (Vic, Mataró, Tortosa, Tarragona, Manresa i Girona), pràcticament totes amb precedent urbà romà. Entre 4.000 i 2.000 habitants només n'hi havia cinc: Reus, Valls, Cervera, Lleida i Olot. No és per aquesta banda, doncs, que ens podríem sorprendre de les mides de les ciutats de l'època de l'Imperi. Que les ciutats romanes dels Països Catalans eren petites ho podem constatar quan les comparem amb les contemporànies, amb les del seu món.

La comparació es manté dins d'uns termes equilibrats si no sortim de la Península. *Corduba*-Còrdova, que sembla que fou la ciutat més gran de la Bètica— n'era la capital—, no passà de 80 hectàries, i una ciutat mitjana, també bètica, com *Baelo*-Bolònia en tenia entorn de 10. Aquestes xifres indiquen fins a quin punt hi ha hagut una mena d'inflació quan es tracta de la importància urbana de la Bètica dins del conjunt de l'imperi romà, per part de molts historiadors moderns. *Cartago Nova*, partint d'un cert moment capital de província, sembla que no passà de les 40-60 hectàries. Dins de les províncies hispàniques hom considera que només *Emerita* (Mèrida) i *Clunia* vorejaren o ultrapassaren lleugerament el centenar d'hectàries, i encara el cas de *Clunia* caldrà revisar-lo amb més elements de judici segurs, ja que no resulta explicable que arribés a esdevenir la ciutat romana més gran de la península.

El panorama canvia d'una manera radical quan les comparacions les fem amb les terres de l'altra banda del Pirineu. Si la Narbona de l'Alt Imperi equival a Tarragona, amb 60-70 hectàries, les ciutats de Provença i de la vall del Roine són molt més grans: hom calcula 220 hectàries per a Nimes, 200 per a Viena del Delfinat, 140 per a Lió. A la costa atlàntica són atribuïdes a Bordeus 125, i les xifres es mantenen semblants, per a diverses ciutats destacades, fins a la frontera del Rin. Naturalment, trobem també ciutats de tipus mitjà, amb extensions semblants a les nostres, com per exemple París o Rennes, amb unes 10 hectàries, però l'envergadura de les ciutats de les Gàl·lies és molt superior a la de les nostres.

Si mirem cap al sud, les províncies romanes de l'Àfrica del Nord tenien moltes ciutats considerades mitjanes, que tendeixen a tenir extensions més altes que les que hem calculat. La majoria sembla que es mantien pels volts de les 20 hectàries, i en passar de 40 són considerades importants. Però diverses voregen les 100, com Thysdrus, a Tunis, o van més enllà, com Cherchel, amb un nucli habitat dels volts de les 150, o Leptis Magna, que passà de les 200, i el recinte del nucli tardà, ja reduït, en feia 144.

Indicarem finalment, i com a terme de comparació, que les grans metròpolis, com Roma o Alexandria, depassaren el miler d'hectàries.

LES CONSEQUÈNCIES DE LA CRISI DEL SEGLE III A LES NOSTRES CIUTATS

Fins ara ens hem referit sempre des de l'època de creació de les ciutats romanes fins a la meitat del segle III dC., temps que presenta una clara continuïtat, sense cap fenomen que pogués tenir el valor d'un trencament. Tot canvià entorn de la segona meitat d'aquest segle, amb la gran crisi que tanca el període que els historiadors han batejat amb el nom d'Alt Imperi i obre una època nova, el Baix Imperi. És coneguda de fa anys la importància d'aquest període, relativament breu, de transició, i els canvis que transformen la història romana. Però no en fa gaire que hem pogut començar a valorar el seu pes dins de la nostra història fins que les excavacions de ciutats o de vil·les han revelat una massa de destruccions que no té gaires paral·lels als temps posteriors, fins a nosaltres, si és que en té cap.

Que aprofitant el desordre i les guerres civils creades pels "pronunciamientos" que havia començat vers l'any 235, grups de pobles germànics, especialment els francs i els alamans, envairen les Gàl·lies, travessaren el Pirineu i arribaren fins a l'Estret de Gibraltar i més enllà, ho

sabiem per les fonts contemporànies. Les referències que ens n'han arribat són, però, brevíssimes. De les nostres ciutats només citen Tàrraco com a un dels nuclis afectats. La gran sorpresa de les investigacions recents ha estat de constatar que, ciutat que podem estudiar arqueològicament, ciutat que mostra rastre que fou destruïda. Els mètodes de datació arqueològica rarament permeten de precisar anys concrets, però tots els indicis ens situen sempre entre el 260 i el 280. Cal advertir que el fet no és només urbà, ja que als establiments rurals les coses es presenten d'una manera anàloga: la majoria de villes foren destruïdes, i unes es referen, però moltes altres no.

El panorama tal com avui el podem establir és el següent. A Catalunya tenim informació arqueològica suficient —encara que no sempre satisfactòria— sobre cinc ciutats: Empúries, Mataró, Badalona, Barcelona i Tarragona. Totes mostren símptomes evidents de destruccions greus, i en un cas tan greu que ja no es va refer; en efecte, Empúries, com a nucli urbà destacat, morí abans de la fi del segle III. Les fonts escrites més o menys contemporànies, jo ho hem dit, informen de l'assalt de Tarragona, i altres textos ens fan suposar que Lleida fou també destruïda, ja que d'altra manera no es podria explicar que Ausoni s'hi refereixi com a una ciutat en ruïnes.

Al País Valencià les coses no anaren pas millor. No hi ha cap notícia als textos, però tenim informació arqueològica que podem considerar mitjanament vàlida de quatre ciutats: Sagunt, València, el Tossal de Manises i Elx. D'aquestes quatre per ara només a València no s'ha comprovat cap testimoni de destruccions, si bé cal dir que els estrats ben estudiats han estat els més antics i no els d'aquesta època. A Sagunt hi ha detalls reveladors com el fet que llocs ocupats per cases importants fossin després cementiris, a l'Alcúdia d'Elx el sotrac fou tan fort que la ciutat perdé elements urbanístics essencials, com el sistema de clavagueres, que deixaren de funcionar, o pous d'aigua potable que s'han trobat plens d'enderrocs de la segona meitat del segle. Pitjor encara és el cas del Tossal de Manises, que desaparegué com a ciutat.

Quan ja estàvem acostumats a constatar aquests fets, i ens havia passat la primera sorpresa —i cal dir que fou considerable—, vénen nous testimonis en llocs impensats. A Mallorca, que semblava que el caràcter insular havia d'haver-la salvada, les excavacions de Pollentia comencen a fer sospitar que també hi hagueren esdeveniments greus. Acabem de descobrir (estiu de 1974) un barri destruït i abandonat, i la muralla que tothom havia cregut que era de l'època fundacional fou construïda després de passada la crisi, sacrificant cases bones que el nou recinte destruï en bona part.

Observem que les destruccions afecten ciutats de totes les bandes del país, del litoral fins a Lleida, de l'Empordà fins a Alacant i fins a Mallorca. I és ben simptomàtic que ciutats que s'enfonsaren com a conseqüència d'aquesta crisi, Empúries, Ilici i la del Tossal de Manises, siguin una molt al nord i les altres a l'extrem sud.

No és ara el moment de plantejar com s'esdevingué aquesta catàstrofe, i si hem de continuar atribuint totes les malvestats als invasors germànics o cal pensar que el trencament que el pas de les bandes destructores havia necessàriament de provocar afavorí una mena de revolta de fons social. Quan, ara fa entre 15 i 20 anys, es començà a entreveure la importància del desastre als nuclis urbans i a la ruralia, tendíem a atribuir-ho tot als invasors. Ara, davant l'amplitud extraordinària del fenomen, començem de sospitar que les causes podien haver estat més complexes. Però passem i tornem a les ciutats.

Hem vist que algunes gairebé moriren. Què passà amb les altres? Com reaccionaren després de la crisi?

La decadència es manifesta a totes, perquè l'empobriment de la societat romana fou general, i aleshores començà l'èxode dels rics cap al món rural. Però hi ha matisos, i aquests són els que ens interessin. Acabada la pau romana renasqué la ciutat tancada, emmurallada, que prefigura les medievals. I sovint el recinte nou representà una reducció de l'espai urbà. A Catalunya, l'únic cas clar i segur de muralles construïdes totseguit després de la crisi és Barcelona. Potser també Girona i, segons les últimes informacions caldrà afegir Mallorca a la llista, amb *Pollentia*. Fins aquest moment no coneixem altres recintes d'aquesta època a les nostres ciutats. Tampoc no tenim informació de les reduccions urbanes perquè en bona part la base de coneixement depèn de la possibilitat de comparar els dos recintes emmurallats de les dues èpoques, la de l'Alt i la del Baix Imperi, però no podem presentar casos tan dràstics com els de ciutats de les Gàl·lies, on a vegades el nucli posterior a la crisi del s. III és la tercera o la quarta part de l'extensió que abans havia ocupat la ciutat.

Sagunt i Elx són exemples palesos d'enfonsament, encara que no arribaren a morir. Hem assenyalat com a Elx desapareixen elements urbans importants, i Sagunt no fou bisbat a l'època paleocristiana o visigoda, fet incompreensible, donada la importància que tingué durant l'Alt Imperi, si no fos perquè ja no es va refer. Badalona perdé també la qualitat de nucli urbà, que no ha retrobat fins passats molts segles. Amb els elements que ara disposem pot semblar que tres ciutats que superen la crisi són Barcelona, València i *Lucentum*-Alacant. Sobre el cas de Barcelona insistirem de seguida; de València, ja ho hem dit, no sols manquen testimonis de la destrucció (argument *ex silentio* que

no té gaire valor), sinó que la necròpolis de la Boatella mostra una demografia considerable després del segle III dC.; dels Antigons d'Alacant els materials més abundosos pertanyen als segles IV-V dC. Simptomàticament, totes tres són nuclis dels que hem considerat nous, és a dir, de fundació romana. ¿Podríem veure en aquesta superació un indicatiu del que després seran les tres ciutats? No voldríem caure a la visió falsa d'atribuir a circumstàncies llunyanes fenòmens que potser només s'expliquen per causes posteriors, però no podríem tampoc deixar d'assenyalar un fet històricament molt suggestiu. Si es confirmava la hipòtesi de la vitalitat que mostraren per a superar la crisi, ¿no podríem pensar que fou en aquest moment quan es començava de dibuixar el futur del que avui són les tres ciutats més importants del nostre litoral?

Al País Valencià, en tot cas, sembla evident que la balança de la "capitalitat" real passà, després del segle III, de Sagunt a València. ¿Podem pensar que la relació Tarragona-Barcelona seria un cas, sinó exactament semblant, potser comparable?

A Barcelona, la construcció de les muralles obre un nou període de la història urbana. Del segle IV ençà comptà amb un element important de cara a la supervivència, i diversos investigadors han remarcat, en aquests darrers anys, la importància de la muralla de cara a la història futura de la ciutat. Però el problema que ara voldríem plantejar és un altre: comprendre perquè foren construïdes. Caldria saber si fou a conseqüència d'una iniciativa estatal —probablement, si fos així, militar—, o bé depengué de la decisió de la ciutat. ¿L'exèrcit va creure que calia defensar la primera ciutat important que es trobava al litoral del sud del Pirineu? Fou Barcelona que decidí d'autodefensar-se? Ho ignorem. Fos de qui fos la iniciativa, queda en ferm que la ciutat era prou important perquè es pogués justificar l'esforç que representava una obra d'aquesta envergadura.

Val la pena que comparem el cas de Bàrcino amb les altres dues ciutats més destacades del litoral català, Empúries i Tàrraco. Totes dues sofríreu l'envestida dels invasors i quedaren malveses, i el fet representà pràcticament la mort per l'hereva de la vella colònia grega. El cas de Tàrraco és més complicat d'interpretar. Va continuar essent capital de la província. No calia que es fortifiqués, ja que mantenia encara les magnífiques muralles del temps de la fundació, que si bé no eren aptes per les noves tècniques de setge (poques torres i molt separades una de l'altra) devien representar una defensa suficient. Però deixant a part l'aspecte polític-administratiu de la capitalitat provincial, la gran desproporció que hi havia hagut durant l'Alt Imperi entre Tàrraco i Bàrcino sembla que comença d'equilibrar-se. I potser podem

considerar que no fou per atzar que, al segle v, Ataulf triés Barcelona com a residència durant el seu regne efímer.

Ens atrevirem a fer un assaig d'explicació del destí de les tres ciutats més importants de la Catalunya romana, Empúries, Tarragona i Barcelona, considerant-les representatives de tres moments diferents del procés de la romanització.

Empúries representa el capítol inicial. La vella ciutat grega fou aprofitada com a cap de pont quan la contraofensiva contra les forces d'Hanníbal. Després, durant els primers moments de la penetració romana continuà com una base decisiva, però aviat les conseqüències foren diferents. Els grecs s'havien establert al golf de Roses per les conveniències marítimes de la navegació comercial, com un punt final de l'arc nord de la Mediterrània. És molt significatiu que Marsella i Empúries fossin creades a l'un i l'altre cap del golf de Lleó, la zona més difícil de tota la costa occidental per als mariners. A la llarga, el plantejament romà fou diferent. Les naus ja no sempre arribaven costejant, seguint el litoral de Provença i del Llenguadoc. Acostumaven a fer el viatge directament des d'Itàlia. Podien abordar Tarragona o Barcelona, o qualsevol altre port, sense passar per Empúries. Per altra banda, el golf de Roses no és la porta de cap via important per penetrar cap a l'interior. Empúries anava perdent el paper de porta obligada que havia tingut.

Tàrraco fou creada originàriament com una base avançada de la guerra púnica, fou l'anti-Cartago Nova. Quan, acabada la guerra, l'interès dels romans es girà cap a l'ocupació permanent, es convertí en una de les grans portes de la Hispània Citerior, ja que de fet és el punt litoral d'entrada a la vall de l'Èbre. La gran via, riu amunt, fou la ruta *Tàrraco-Ilerda-Caesaraugusta*, ja que l'Èbre, en territori català, no té condicions de via natural, fet que explica que Dertosa no passés mai d'ésser una capital comarcal.

Entre aquests dos nuclis que jugaren el paper bàsic durant els primers segles romans, Barcelona no oferia cap funció destacada. Ara bé, probablement, a la llarga, s'anà imposant el paper que la geografia i les comunicacions determinen. Els geògrafs saben, i Pierre Vilar ho ha resumit suggestivament en els capítols de geografia històrica que encapçalen el seu famós llibre, que a Catalunya "tots els camins porten a Barcelona". El paper d'enllaç de les rutes del litoral i del prelitoral, paral·leles a la costa, amb els eixos fluvials que vénen del Pirineu, en fan un punt de confluència de valor especial. Al mateix temps, pel Llobregat i el Bages és fàcil d'atènyer Lleida, i per tant l'Èbre mitjà, d'una manera semblant a com passa des de Tarragona.

Sospitem que el trencament de les estructures tribals, provocada per

la romanització, facilità per primera vegada d'una manera neta el valor d'aquesta estructura geogràfica i que a mida que avançaven les noves formes de vida, amb comunicacions obertes, amb intercanvis econòmics més fàcils, una ciutat situada en aquestes condicions havia, necessàriament, d'aprofitar-les. ¿Podríem arribar a suggerir que fou durant l'època romana quan Barcelona començà a jugar el paper de ciutat-eix de Catalunya, o si volem ésser més precisos, d'una mena de pre-Catalunya? Deixem-ho amb un interrogant, però la hipòtesi ens sembla que té sentit.

Un interrogant que no és sinó un altre a tota la llarga sèrie que ens hem hagut de plantejar. Per acabar, voldríem que quedés ben clar que la major part del nostre treball es manté sobre documents encara poc segurs, que en bona part no són altra cosa que hipòtesis de treball. Remarquem que si en els altres camps de la història una feina personal als arxius o a les hemeroteques pot resoldre molts problemes en un temps relativament curt, les investigacions sobre ciutats, basades sobretot en documents arqueològics, són obra de molts anys i d'equips diversos. Consolidar o desmentir aspectes que ara hem apuntat vol dir feina de molts anys.

Però la investigació, com l'Acadèmia, és continuïtat. I si he dit en començar que havia elegit el tema posant-me al rengle de les preocupacions històriques que manifestaren, amb l'òptica del seu temps, fa un segle o dos, alguns acadèmics que ens han precedit, ara faig vots perquè dintre d'un altre segle o dos algun dels nostres successors pugui reprendre aquest tema, parlant la mateixa llengua, amb informacions i punts de vista que avui serien potser inimaginables. És a dir, sabent-ne molt més.

BIBLIOGRAFIA

La manca d'estudis de conjunt sobre problemes de romanització i sobre les ciutats dels Països Catalans ens ha obligat a consultar una bibliografia molt dispersa, que procurarem de resumir limitant-nos en cada cas a la informació bàsica centrada en els aspectes que afecten el nostre tema.

Després d'una introducció sobre obres generals, citem la bibliografia de cada ciutat, seguint el mateix ordre de les referències que hi hem fet en el text.

OBRES GENERALS

El volum II del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, redactat per Emil Hübner, segueix essent una obra bàsica no sols per les inscripcions que recull, sinó també per les informacions i els comentaris de l'autor que precedeixen, a cada nucli urbà, la llista de les inscripcions. El citarem CIL. A causa de no haver consultat aquesta obra (no sempre fàcil de trobar a les nostres biblioteques), sovint estudis recents donen informació inferior a la del CIL. El volum II fou publicat a Berlín el 1868 i el *Supplementum* el 1892.

Cal remarcar alguns estudis breus, però suggestius, sobre problemes de la romanització a Catalunya, especialment: A. Balil, *Aspectos del proceso de la romanización en Cataluña*, Ampurias XV-XVIII (1955-56) cada ciutat. Per a les colònies, A. García y Bellido, *Las Colonias romanas*. A. Arribas, *La arqueología romana en Cataluña*, i J. M. Blázquez, *Panorama general de la escultura en Cataluña*, aquests tres darrers publicats dins "Problemas de prehistoria y arqueología catalanas, II Symposium de Prehistoria Peninsular", Barcelona, Institut d'Arqueologia de la Universitat, 1963.

Per al País Valencià, una ràpida visió de conjunt, M. Tarradell, *Història del País Valencià I: Prehistòria i Antiguitat*, Barcelona, Ed. 62,

1965. No hi ha cap estudi general per als problemes de la romanització de les illes Balears.

H. Galsterer, *Untersuchungen zum römischen städtenwesen auf der Iberischen Halbinsel*, Berlín 1971, és un estudi general de les ciutats peninsulars romanes des del punt de vista jurídic-polític. Altres estudis monogràfics dins de la mateixa direcció els citarem a la bibliografia de cada ciutat. Per a les colònies, A García y Bellido, *Las Colonias romanas de España*, Anuario de Historia del Derecho Español, XXIX (1959-60).

Com a intents de posar al dia els conjunts epigràfics, cal citar: J. Vives, *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona, 1971, i C. Veny, *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*, C.S.I.C., Delegación de Roma, 1965. També citem a la bibliografia concreta de cada ciutat les que es refereixen a un centre urbà únic.

Com a visió de conjunt de les emissions monetàries segueix vigent A. Vives Escudero, *La moneda hispánica*, Madrid, 1924. Algunes ciutats, com veurem, disposen ara de monografies.

Per a l'arqueologia, i també com a visió de conjunt, que comprèn tots els Països Catalans, és encara important, i no superada, l'obra de J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, 1934, segona edició, refeta, de la primera part de *L'arquitectura romànica a Catalunya*. En el mateix sentit, i per a l'escultura, E. Albertini, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1911-12.

EMPORIAE - EMPÚRIES

Empúries, que a l'època romana es troba sempre amb la forma *Emporiae*, en plural, significant la unió en una ciutat dels diversos nuclis ètnics, té la part romana més poc treballada que la grega. Les fonts escrites i les inscripcions han estat recollides per M. Almagro, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona, 1951, i *Las inscripciones ampuritanas, griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, 1952 (amb una àmplia bibliografia fins a la data).

Per a les necròpolis romanes, M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias*, II, Barcelona, 1955.

Per al conjunt de la ciutat romana, davant de la manca de monografies, cal acudir a les guies per a la visita de les ruïnes, de M. Almagro (que té diverses edicions) i la més recent de E. Ripoll.

Les memòries d'excavacions, publicades regularment, abans del 1936, a l'AIEC, i que no han estat continuades pels directors de les excavacions

de la post-guerra, es refereixen bàsicament a la part grega. No hi ha cap estudi sistemàtic de la muralla romana ni de les dues grans viles urbanes excavades en temps de la direcció de M. Almagro. Tampoc no hi ha estudis del fòrum, que ha estat excavat i en part restaurat darrerament.

Per a la història de la ciutat romana són importants els sondeigs de N. Lamboglia. Vegi's M. Almagro, *Estratigrafia de la ciudad helénistico-romana de Ampurias*, AEArc., X (1947), 177; i M. Almagro i N. Lamboglia, *La estratigrafia del decumano A de Ampurias*, Ampurias, XXI (1959), 1; N. Lamboglia, *Scavi italo-spagnoli ad Ampurias*, Rev. Stud. Lig., XXI (1951), 195.

Sobre magistrats i monedes: L. Villaronga, *Los magistrados en las acuñaciones latinas de Emporiae*, Estudios de Numismática romana, Barcelona, 1964, 81.

Un treball recent, amb hipòtesis sobre les primeres fases de l'Empúries romana: E. Ripoll Perelló, *Notas acerca de los orígenes de la ciudad romana de Ampurias*, Ampurias, 33-34 (1971-72), 359.

Sobre el mateix problema és important la tesi doctoral d'E. Sanmartí Greco, llegida a la Universitat de Bellaterra el 1973, que es publicarà pròximament.

GERUNDA - GIRONA

Inscripció amb referència a la *respublica gerundensis* CIL II 4620, i a magistrats municipals (edil, duumvir i flamen) CIL II 462, malgrat que la collita epigràfica és escassa.

La majoria dels estudis es centren sobre el recinte emmurallat: A. Fick, *Die römischen Stadmauer von Gerona*, Archäol. Anzeiger (1930); J. de C. Serra i Ràfols, *Les muralles antigues de Girona*, AIEC, VII (1927-31), 67; íd., *El recinto antiguo de Gerona*, AEArc. (1042), 114; A. Balil, *Las murallas de Barcelona*, pàg. 128, opina que la part visible correspon al tipus constructiu de l'època d'Aurelià i que fou construïda al mateix temps que la de Barcelona, és a dir, que respon a les defenses immediatament posteriors a la crisi del segle III dC. Cal fer observar que els noms populars, vius, de la Torre Julia i de la Porta Rufina poden ser els antics, com un cas de conservació, únic al nostre país, però documentat a altres ciutats amb muralles romanes com a Reims o a Besançon, amb els noms de Porta de Mart.

Notícies de treballs més recents fets al peu de la muralla: L. Pericot i altres, *La labor de la Comisaría provincial de excavaciones arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948*, Inf. y Mem. de la Comis.

General de Exc. n.º 27, Madrid, 1952, 157. Altres excavacions de fa més poc temps, dirigides per Miquel Oliva, inèdites, han donat materials ibèrics i romans, relacionats amb la muralla.

EGARA - TERRASSA

Les inscripcions fonamentals són les CIL 4449, dedicada a Antoni el Piadós, l'any 139, que dóna el nom complet de la ciutat, que l'hi dedicà: *Municipium Flavium Egara*. Un *duumvir* a la CIL 4495.

La bibliografia és escassa: J. Soler i Palet, *Contribució a la història antiga de Catalunya. Egara*. Discurs d'entrada a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, i *Egara-Terrasa*, Terrasa, 1928. J. de C. Serra i Ràfols, *La evolución del poblamiento dentro del término de Tarrasa*, Estudios Geográficos, VII (1946), 47.

Els problemes referents a la data de les esglésies i al bisbat, que tenen molta bibliografia, no afecten el tema que tractem aquí.

ILERDA - LLEIDA

L'epigrafia lleidatana no ha donat fins ara cap inscripció amb el nom de la ciutat, però en tenim quatre amb referència al *cursus* municipal, tres de les quals citen els càrrecs de *duumvir*, edil i flamen (CIL 3010, CIL 5848 i Merlin, L'année Eigr. 1038, 21 = a Lara, Epígr. núm. 5. Totes les inscripcions conegudes han estat recollides fa poc, per F. Lara Peinado, *Epigrafía romana de Lérida*, Lleida, 1973 (el nom de "Lérida" no es refereix a la ciutat, sinó a la "província").

La manca d'estudis monogràfics sobre l'arqueologia de la ciutat obliga a recórrer a obres generals: J. Lladonosa, *La ciutat de Lleida*, vol. I, Lleida, 1959, o a visions sumàries: F. Lara Peinado, *La Ilerda romana*, Barcelona, 1972 (Col. "Episodis de la Història"), i del mateix, *Ilerda romana*, Lleida, 1973.

IESSO - GUISSONA

Citada com a *municipium* per Plini (HN 3, 3, 23) i atribuïda per Ptolomeu (2, 6, 72) als iacetans, confusió, probable, amb els lace-tans; coneixem diverses inscripcions amb referències al nom de la ciutat i als càrrecs municipals: *Ordo iessonensis* (CIL 4452), sevirs (CIL 4453, 4454).

Abans havia encunyat monedes ibèriques que donen el nom E-S-O (seca 14 de Vives), que demostren la continuïtat del nucli entre la prehistòria i l'època imperial romana. Els vestigis més antics corresponen al poblat hallstàtic, després iberitzat, que excavà, en part, J. Colominas, el 1933: J. Colominas, *El poblado ibérico de Guissona, Ampurias*, III (1941).

No hi ha cap estudi sistemàtic de la topografia urbana romana ni de les troballes esporàdiques, llevat de les inscripcions, recollides darrerament per F. Lara Peinado, *La epigrafía romana de Lérida*, Lleida, 1974.

AESO - ISONA

Plini esmenta els *aesonenses* encara com a estipendiàris. La documentació sobre l'organització municipal deriva de les inscripcions, ben explícites: les CIL 4463 i 4465 citen l'*ordo*, i diversos altres càrrecs municipals, els de duumvir, quattorvir, edil, etc. La collita epigràfica és superior a la d'altres ciutats petites del territori que estudiem, en quantitat i en qualitat d'informació. Lara Peinado, *La epigrafía romana de Lérida* (citada), dóna la sèrie completa, amb les troballes recents.

La seca ibèrica, amb el rètol E-S-O, és la Vives 23. Mai no s'han fet excavacions a Isona, ni cap estudi a fons de les restes arqueològiques. De moment, cal recórrer a Pita Mercè, *Prospecciones arqueológicas en Isona*, Ampurias, XXV (1963), 219.

SAGUNTUM - SAGUNT

Reflectint la manca d'investigacions sistemàtiques modernes, la bibliografia sobre Sagunt és pobra. Com a llibre de conjunt encara cal acudir a J. Chabret, *Sagunto, su historia y sus monumentos*, Barcelona, 1888, 2 vols. Les memòries de González Simancas, publicades per la JSMA, són decebedores. L'epigrafia, després del CIL II, serà un element important per a l'estudi quan s'haurà publicat el nou Corpus que Pío Beltrán ha deixat preparat abans de morir, i del qual es prepara l'edició revisada. Han estat publicats alguns elements arqueològics, com els mosaics, M. A. Vall de Pla, *Mosaicos romanos de Sagunto*, APL, o sobre numismàtica, L. Villaronga, *Las monedas de Arse-Sagunto*, però la problemàtica general de la ciutat, els problemes de la transformació romana i qüestions com l'extensió urbana, etc., no s'han resolt, i depenen, en bona part, de futures investigacions sobre el terreny.

Hem pogut observar les destruccions del segle III dC. en alguna ocasió: per exemple, quan fou trobat el mosaic de Dirké, publicat a l'article de Vall de Pla que acabem de citar, es descobrí una tomba romana tardana al damunt, mostrant com la casa de l'Alt Imperi havia estat abandonada i va servir de lloc d'enterrament. El treball de G. Martín, *Cerámica romana de Sagunto*, demostra com són poc freqüents les produccions de ceràmica fina tardana, corresponent a la decadència de la ciutat, després del segle III.

EDETA - LLÍRIA

No hi ha cap monografia de conjunt, extensa i al dia, sobre el poblat ibèric de Sant Miquel de Lliria, malgrat l'especial interès de les troballes. Cal consultar encara, com a síntesi i bibliografia, el vol. II del *Corpus Vasorum Hispanorum*, I. Ballester i altres, *Cerámica del Cerro de San Miguel. Liria*, Madrid 1954, amb un pròleg de Ll. Pericot, resum de l'estat de les qüestions fins a la data de la publicació. La bibliografia posterior és molt dispersa, i ha estat recollida a la tesi doctoral de M. Gil-Mascarell, *Yacimientos ibéricos de la región valenciana*, llegida a la Universitat de València el 1971, que es publicarà pròximament.

El problema de la cronologia final del poblat no ha estat aprofundit. El treball de M. A. Mesquíriz, *Cerámica importada de S. Miguel de Liria*, APL V (1954), 159, no recull la campaniana B, que l'autora no pogué estudiar perquè no era representada a les vitrines del Museu amb els altres materials del poblat. Els arqueòlegs, en general, no han donat la importància que pot tenir el tresor de denaris republicans que es conserva a la Universitat de València, trobat el 1806 i que arriba fins a Cèsar. Una data final semblant ha defensat A. García Bellido a base de l'estudi dels vestits i les armes dels guerrers representats a les pintures de la ceràmica: *Problemas de arte y cronología ibéricos*, AEArc. (1943), 89.

El nom de *Lauro*, atribuït al poblat ibèric, cal que sigui descartat, ja que l'única base eren les monedes que resulta evident que no tenen res a veure amb Lliria. Végi's L. Villaronga, *Las monedas ibéricas con leyenda Lauro*, Nummus 20-21, IV (1960); id. *El hallazgo de Balsareny*, Numario Hispánico X (1961), 9. M. Tarradell, *Nuevos datos sobre la ceca de Lauro*, Numisma 73 (XV) (1965), 9; J. Estrada i L. Villaronga, *La Lauro monetar y el hallazgo de Cànoves*, Ampurias XXIX (1967), 135.

Els aspectes de la Lliria romana no han estat tan treballats. Les inscripcions posteriors al CIL foren recollides per Sanchis Sivera, *La*

diócesis de Valencia, Anales del Instituto General y Técnico, Valencia 1920, i darrerament per L. Martí Ferrando, *Lápidas romanas de Liria*, A.P.L. XII (1972), 161, que caldrà revisar.

Les inscripcions que donen el nom del municipi, Edeta, són les CIL 3793 i, molt més significativa, la CIL 3796.

Disposem de poques monografies sobre els materials arqueològics. Destaquen: G. Lippold, *Herakles-mosaik von Liria*, *Jahrbuch des Deutschen Archaeol. Institut* XXXVII (1922), G. Martín, *Terra sigillata de Liria*, *Rev. Studi Liguri* XXIX (1953), 83, i G. Martín-M. Gil-Mascarell, *La romanización en el campo de Liria*, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 7, 1969.

SAETABIS - XÀTIVA

Ja hem indicat l'extraordinària pobresa arqueològica de la Xàtiva romana, llevat de les inscripcions, recollides al CIL II i darrerament per J. Ventura, *Játiva romana*, *Trab. varios del SIP*, Valencia, 1973.

EL TOSSAL DE MANISES D'ALACANT

La bibliografia bàsica, molt dispersa, ha estat recollida a M. Tarradell, *Ensayo de estratigrafía comparada y de cronología de los poblados ibéricos valencianos*, Saitabi XI (1961), i a E. A. Llobregat, *Con-testania ibérica*, Alacant, 1972, però es refereix gairebé tota al període ibèric. Sobre el problema de *Lucentum* i el Tossal de Manises, vegi's la bibliografia sobre Lucentum-Els Antigons d'Alacant.

ILICI - ELX

Les primeres informacions i estudis sobre l'Alcúdia d'Elx es troben a: A. Mayans i Siscar, *Illici hoy la villa de Etche*, València, 1971; A. Ibarra Manzoni, *Illici*, su situación y antigüedades, Alacant, 1879, i P. Ibarra Ruiz, *Etche, materiales para su historia*, Cuenca, 1926.

La troballa de la Dama d'Elx, a la fi del segle XIX, despertà l'interès sobre l'època ibèrica, i tots els estudis posteriors han estat dedicats, bàsicament, a l'Alcúdia ibèrica, mentre que l'època romana ha restat molt a segon terme.

Una visió esquemàtica del jaciment, publicada fa poc és la guia de R. R. Ramos Fernández, *De Heliké a Illici*, Alacant, 1974, amb biblio-

grafia, i també la de A. Ramos Folques, *Historia de Elche*, Elx, 1971. R. Ramos Fernández, *La ciudad romana de Ilici*, Alacant, Instituto de Estudios Alicantinos, 1975.

Per a l'epigrafia llatina cal recórrer encara el CIL. Per a les monedes a Vives, *La Moneda hispánica*, Madrid, 1924. Pío Beltrán, *Las primeras monedas latinas de Ilici*, Junta Municp. de Arqueol. de Cartagena, 1945, defensà, amb poca base, que la colònia fou fundada per Cèsar, mentre que l'opinió general és que correspon a l'època d'August.

Per a les destruccions del segle III: A. Ramos Folques, *Unos pozos manantiales de época romana en la Alcudia de Elche*, A. E. Arq. XXXVI (1963), íd., *Las invasiones germánicas en la Alcudia*, I Congr. Esp. de Estudios Clásicos (Madrid, 1956), 1958.

La perduració després de la crisi A. Ramos Folques, *Cerámica estampada de la Alcudia de Elche*, Sem. de Arte y Arqueol. de Valladolid, 1958; íd., *Un tesorillo bizantino de la Alcudia*, I C.N.A. (Almería, 1949), Zaragoza, 1950.

TARRACO - TARRAGONA

No disposem de cap síntesi prou extensa i orgànica sobre la Tarragona antiga que respongui a l'estat actual dels problemes. Per a visions de conjunt cal acudir encara als fullets de J. M. de Navascués, *Tarragona*, editat com a una de les guies del IV Congrés Internacional d'Arqueologia (Barcelona, 1929) i de A. Schulten, *Tarragona*, Barcelona, 1948. Un bon resum ràpid: J. Recasens i Comas, *La ciutat de Tarragona*, Barcelona, Ed. Barcino, 1966.

LA DATA DE LA MURALLA

El cavall de batalla de les hipòtesis favorables o contràries a la Tarragona pre-romana ha estat la interpretació de la frase de Plini (HN. 3, 4) ...*Tarraco Scipionum opus sicut Carthago phoenorum*, i la data de la muralla "ciclòpia". Rovira i Virgili, *Història nacional de Catalunya*, II, Barcelona, 1922, pàgs. 157 ss., dona un resum de les opinions d'ençà del Renaixement, quan ja hi havia partidaris de creure al peu de la lletra la frase de Plini i d'altres que consideraven la base de la muralla obra de Túbal, és a dir, pre-històrica.

Ja dins del segle XX cal assenyalar la hipòtesi etrusca de Schulten, *Die Etrusker in Spanien*, *Klio*, 23 (1930), i *Los tirsenos en España*, Ampurias III (1941) —traducció de l'anterior—, i la ibèrica avalada amb

arguments moderns, sobretot per Bosch Gimpera, *Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonines*, B.A.T. 24-29 (1926), 125, i també per J. Martínez Santa Olalla, *Las murallas ciclópeas de Tarragona*, B.A.T. 37-40 (1935), 37.

A. García y Bellido defensa, amb arguments molt febles, que eren obra d'Anníbal: *La arquitectura entre los iberos*, Madrid, 1945, 37.

El primer que defensà que tota la muralla, fins i tot la "megalítica", era obra romana, amb arguments previs a les excavacions, fou Emili Morera, *Murallas antiguas y modernas*, B.A.T. 22 (1929), 25, i al vol. *Tarragona* de la "Geografia de Catalunya", dirigida per Carreras i Candi, bé que en treballs anteriors s'havia decantat a la teoria tradicional, indígena.

Els treballs decisius per a la cronologia romana de la muralla han estat els de Serra Vilaró, *La muralla de Tarragona*, AEArq. XXII (1949), i darrerament N. Lamboglia, *II problema delle mura e delle origini di Tarragona*, Miscelànea arqueològica, cursos Ampur. I, 1974, 397. Malgrat tot, després del treball de Serra Vilaró, hi ha hagut encara posicions ambigües: A. Beltrán, *La muralla ciclópea de Tarragona*, a "Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear", Barcelona, 1965, 123.

ALTRES ASPECTES

G. Alföldi, *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen, 10, Berlin 1975, 2 vols.

El problema de l'extensió urbana de Tarraco l'hem tractat recentment: M. Tarradell, *L'extensió urbana de Tarraco, comparada*, B.A.T 113-120 (1971-72), 95.

DERTOSA - TORTOSA

Plini (III, 6) dona el nom de l'època en què la ciutat fou municipi: Municipium Hibera Iulia Ilercavonia Dertosa, que passà després, probablement en època de Tiberi, a *Colonia Iulia Augusta Dertosa*, però les monedes encunyades per la ciutat a l'època final d'August i durant la de Tiberi duen el nom amb la mateixa forma que el cita Plini (Vives, *La moneda hispànica*, Madrid, 1924, vol. IV, p. 17). Aquestes encunyacions, de tipus ja plenament romà, no sabem que tinguessin precedents anteriors, de l'època de la moneda ibèrica.

Les inscripcions CIL 4054 a 4065, 5816, 6070 i ILER 1567 donen un repertori notable de noms de divinitats, dedicacions a emperadors dels

segles II i III i càrrecs municipals de la ciutat (duumvir, flamen, sevir, i referències a tot el *cursus* municipal), però molt poques indicacions sobre el nom de la ciutat i cap sobre el procés del pas de municipi a colònia.

Els aspectes arqueològics són molt més deficients. No disposem d'estudis detallats de topografia que permetin conèixer l'evolució urbana i el pas del possible poblat ibèric a la urbs romana. A principis de segle, l'arquitecte Joan Abril controlà les troballes esporàdiques: Joan Abril, *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*, Tortosa, 1931. Establí un plànol de les troballes, que és encara la millor font, però que, publicat a l'article *Tortosa*, de l'Enciclopèdia Espasa, ha passat molt desapercbut. E. Bayarri, *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vols., 1932-56, tracta dels problemes d'història antiga als vols. I, IV i V. No podem seguir les interpretacions de A. García y Bellido, a *Las colonias romanas...* (citad), ja que la hipòtesi no ens sembla amb prou base documental.

ILURO - MATARÓ

Mataró té una llarga tradició investigadora, iniciada fa anys: J. M. Pellicer, *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*, Barcelona, 1887. Resums moderns de l'estat de les qüestions: M. Ribas, *El poblament d'Iluro*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 1952, i del mateix, *Els orígens de Mataró*, Barcelona, 1964.

Les inscripcions donen el nom de la ciutat (un *duumvir ilurone* a CIL 4616) i diverses referències a sevirs augustals (CIL 4612, 4613, 4614 i 4616).

Hi ha moltes possibilitats d'estudis monogràfics dels materials arqueològics conservats, que no han estat encara duts a terme. El dels mosaics fet per Xavier Barral i Altet és a punt de publicar-se. Una bona part de la informació més recent vé no del nucli urbà romà, sino d'una villa suburbana immediata, la Torre Llauder: M. Ribas, *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, Excav. Arqueol. en España, 47, 1966, i del mateix a *Noticiario Arqueol. Hispánico. Arqueología*, I. Madrid, 1972.

BAETULO - BADALONA

J. Guitart ha llegit el 1973 una tesi doctoral a la Universitat de Barcelona que és un estudi de conjunt, el més a fons que s'ha fet fins ara: *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia*, Badalona 1976.

També resultarà important la publicació dels treballs presentats al Simposium de Prehistòria i Arqueologia Peinsular, que es reuní a Badalona el 1973, organitzat per l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, i que es dedicà als problemes de la prehistòria i de l'època ibèrica i romana de Badalona i de la seva rodalia.

És interessant el resum publicat a *Barcelona. Carta Arqueológica de España*, Madrid, 1941, fet per Serra Ràfols, bon coneixedor de l'arqueologia de Badalona.

Les inscripcions que sumen una dotzena, set de les quals foren trobades al segle XVIII quan es construí l'església, que sembla doncs que correspon al lloc del fòrum. Quatre són imperials: Antoni el Piadós, Gordià, la seva muller Sabina Tranquilina i Filip; llevat de la primera, totes corresponen a la primera meitat del segle III. CIL II 4.603 a 4.611. Hi ha diverses referències a *l'ordo baetulonensis*. El 1934 es trobà una *tabula patronatus*; J. de C. Serra Ràfols, *Una tabula Hospitalis trobada a Badalona*, But. Museus d'Art de Barcelona, IV (1934), 334; A. d'Ors, *Sobre la tabula patronatus de Badalona*, Emerita, VII (1939), 156; Id., *Epigrafia jurídica de la España romana*, Madrid, 1955, 373.

Sobre les troballes arqueològiques i el problema dels orígens de la ciutat i la crisi del segle III dC.:

J. de C. Serra Ràfols, *Excavacions a Badalona*, AIEC VIII (1927-31), 100; Id., *Forma Conventus Tarraconensis, I Baetulo-Blanda*, Barcelona, Inst. d'Est. Cat., 1928.

J. de C. Serra Ràfols, *Recintes murats de la regió central de Catalunya*, a "Arquitectura megalítica i ciclòpea catalano-balear", Barcelona, 1965, 117. J. M. Cuyàs, *Orígenes de la romana Baetulo*, VIII, CNA (Sevilla, 1963), Saragossa, 1964, 358.

Hi ha un estudi dels mosaics de A. Balil, *Mosaicos romanos de Baetulo*, Zephyrus, XV (1964), 89.

BÀRCINO - BARCELONA

Un resum general dels problemes i una visió de conjunt, A. Balil, *Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*, Madrid, Instituto Es-

pañol de Arqueología, 1966, que amplia altres visions anteriors més resumides, entre les quals cal destacar J. de C. Serra Ràfols, *Barcelona. Carta Arqueològica de España*, Madrid, 1941, tots dos amb bibliografia abundant. La visió que correspon al panorama de fa una cinquantena d'anys es pot trobar al volum de *La ciutat de Barcelona*, redactat per J. Carreras i Candi, dins de la "Geografia General de Catalunya", dirigida pel mateix autor, amb una gran quantitat de dades sobre el procés històric de Barcelona, que a nivell d'erudició encara no ha estat superat. Un resum dels nostres punts de vista: M. Tarradell, "Barcelona antiga" en *Història de Barcelona*, I (Ed. Aedos), 1975.

El problema dels orígens de Barcelona, en relació amb la documentació numismàtica, ha estat estudiat per J. Mateu i Llopis, *Aportación de la numismática ibérica al estudio de los orígenes de Barcelona*, BRABL, 1946. A. F. de Guadán, *Las leyendas ibéricas en las dracmas de imitación emporitana*, Madrid, 1956, ha rebutat el valor de les dracmes amb inscripció "Barceno", amb arguments no gaire sòlids, defensades de seguida per G. K. Jenkins a "Numismatic Chronicle" de Londres (1957), 281. Es tracta d'emissions molt rares, ja que només se'n coneixen dos exemplars: un que fou de la col·lecció del Gabinet Numismàtic de Catalunya (perdut durant la guerra 1936-39) i un altra al Museu de Copenhague. No sembla que hi hagi cap raó sòlida per a dubtar de l'autenticitat d'aquestes peces. La seca Laiesken ha estat estudiada monogràficament per J. Gimeno, *Las monedas de Laye*, Barcelona, Pub. del Gabinete de Numismática de Cataluña, 1950, estudi estrictament numismàtic, que no planteja el problema que ací ens interessa especialment sobre la possible relació de "Laie" amb els precedents de Barcelona, bé que sembla que l'autor veu en Laie una ciutat. Un bon resum, recent i ràpid, sobre aquestes qüestions: P. Vegué, *Barcelona en la numismática*, Miscellania Barcinonensia, XVI (1967), 93.

Les investigacions arqueològiques organitzades amb una extraordinària eficàcia per J. Duran i Sanpere entorn dels anys trenta i continüades darrerament pel seu successor en la direcció del Museu d'Història de la Ciutat, F. Udina —en col·laboració amb J. de C. Serra Ràfols— i l'equip del Museu, permeten d'acumular sense interrupció nous documents per a l'estudi de la Barcelona romana. El fruit d'aquestes investigacions es publica als *Cuadernos de Historia de la Ciudad*.

Són importants els treballs reunits a: A. Duran i Sanpere, *Barcelona i la seva història: I, La formació d'una gran ciutat; II, La societat i la organització del treball*, Barcelona, Ed. Curial, 1972 i 1973.

El poblament ibèric del Barcelonès i zones immediates ha estat objecte de diversos treballs: sobre Puig Castellar, les notícies de les exca-

vacions de primers de segle, fetes per Ferran de Sagarra, a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.

Els treballs recents en A. Martínez Hualde i J. Vicente Castells, *El poblado ibèric de Puig Castellar. Excavaciones dels anys 1954-58*, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXIV, 1966.

Per les excavacions al Turó de la Rovira, J. Colomines, *El poblado ibérico del Turó de la Rovira, Ampurias, ?* i notícies d'altres poblats a A. Balil, *El poblado laietano de Puig d'Olorde*, AEArq. XXV (1952), 319, i Id., *Una nueva estación pre-romana en el Llano de Barcelona. El poblado layetano de la Penya del Moro en S. Justo Desvern*, Ampurias, XVII-XVIII (1955-56), 266.

La hipòtesi d'una suposada ciutat Laie com a predecessora de Bàrcino nasqué, sobretot, dels articles del P. E. Fita, *Inscripciones inéditas de Barcelona. I. Lápida geográfica*, Rev. Història Latina, III (1876), 52, i *Barcelona romana. Su primer período histórico*, BRAH, XLII (1903), 481, treballs citats no gaire sovint, però que han tingut una gran repercussió.

Per al nucli romà de Montjuïc, A. Balil, *La exedra romana de Montjuich*, Ampurias, XVII-XVIII (1955-36), 273.

El problema de la titulació exacta de Bàrcino i el pas de la suposada *Pia* a *Paterna* (amb més probabilitat que *Patricia*) ha estat plantejat per S. Mariner, *Colonia Faventia Iulia Augusta Patricia (?) Barcino*, Èmerita, XXV (1957), 149, i després, *Nota sobre el cuarto cognomen de Barcino*, Id., XXV (1957), 499, on l'autor s'inclina per *Paterna*, avui generalment acceptat. Respecte de la forma de pronunciar el nom, S. Bartrina, *Barcino y Tarraco deben ser Bàrcino y Tárraco*, Cuad. Arq. Hist. de la Ciudad, VII (1965), 5.

La visió de J. de C. Serra Ràfols sobre el problema la donà a *Sobre els orígens de Barcelona*, Miscel·lània Fontseré, Barcelona, 1960, amb les mateixes idees que *Los orígenes de la ciudad*, Cuad. Arq. Hist. de la Ciudad, VII (1965), 31, i *Los orígenes de una ciudad*, VIII, C. N. A. (Sevilla, 1963), Saragossa, 1964, 427. Vegi's també A. García y Bellido, *En torno a las diversas formas de los nombres de la colonia Barcino*, Cuad. Arq. Hist. de la Ciudad, II (1961), 111.

Sobre l'extensió de la ciutat durant l'Alt Imperi, entre el moment de la fundació i les muralles de la fi del segle III dC., és important la hipòtesi de F. Pallarés, *Las excavaciones de la Plaza de S. Miguel y la topografía romana de Barcino*, Cuad. Arq. Hist. Ciudad, XII (1969), 5, on defensa l'existència d'un recinte no gaire diferent del del Baix Imperi, del qual en bona part hauria heretat la traça, llevat dels angles, que haurien estat arrodonits.

S. Mariner, que ha publicat a Cuadernos Arq. Hist. de la Ciudad diversos treballs sobre les inscripcions trobades durant els darrers anys, prepara un *Corpus* de les inscripcions de Barcelona, que ha de publicar-se dintre de poc, editat pel Museu d'Història de la Ciutat, i que ens permetrà de manejar el gran conjunt epigràfic de Bàrcino.

La muralla ha estat estudiada, en conjunt, per A. Bahil, *La muralla tardo-romana de Barcelona*, Madrid, 1961, treball meritori i al dia quan es publicà, però que les noves investigacions fan envellir. J. de C. Serra Ràfols ha numerat les torres de la muralla, *Balanç i estat actual de la muralla romana de Barcelona*, Cuad. Arq. Hist. de la Ciudad, X (1967), 129; és important també J. Duran i Sanpere, *La torre poligonal (núm. 6) de la muralla romana*, Id., XIII (1969), 51.

Respecte de la repercussió de les invasions del s. III dC. a Barcelona és important A. Duran i Sanpere, *Vestigios de la Barcelona romana en la Plaza del Rey*, Ampurias, V (1943), 53, on es pot comprovar que una part de la zona urbana interior, com la plaça del Rei, fou convertida en necròpolis durant l'època romana final. Les excavacions del Museu d'Història de la Ciutat a la plaça de Sant Miquel, dutes a terme aquests darrers anys sota a direcció de F. Pallarés, i amb la col·laboració de l'equip del Museu, mostren per primera vegada un estrat de destrucció, amb una gruixuda capa de cendra, que correspon a aquesta època. És la primera comprovació directa de la destrucció de Bàrcino, indirectament manifestada, abans, per altres indicis.

Acaba d'aparèixer el primer volum (text) de la publicació de conjunt de l'epigrafia de Bàrcino: S. Mariner Bigorra, *Inscripciones romanas de Barcelona (lapidarias y musivas)*, Monumenta Historica Barcinonensia, serie I, Incripciones, I. Barcelona, 1973.

Sobre les encunyacions barcelonines del Baix Imperi, F. X. Callicó, *En torno a una posible moneda barcelonesa del siglo IV*, Cuad. Arq. Hist. Ciudad, I (1960), 95, i sobre la seca de l'època visigoda, F. Mateu i Llopis, *La ceca visigótica de Barcelona. Notas paleográficas y numismáticas*, Anal. Sacra Tarracon., XVI (1944), 45.

VALENTIA - VALÈNCIA

Les investigacions arqueològiques a la ciutat de València tenen una llarga tradició, que començà al segle XVII, amb J. V. del Olmo, *Lithología o explicación de las piedras y otras Antigüedades halladas en las canchales que se abrieron para los fundamentos de la Capilla de nuestra Señora de los Desamparados de Valencia*, València, 1653. L'estat actual de les qüestions en M. Tarradell, *Valencia, ciudad romana: estado actual*

de los problemas, en "La ciudad romana de Valencia. Estudios varios", Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1962, on hi ha també estudis monogràfics sobre altres aspectes de la ciutat antiga. Resums de divulgació, M. Tarradell, *La fundació de la ciutat de València*, Col. "Episodis de la Història", Dalmau Edit., Barcelona, 1962, i *La fundación de Valencia*, a "Dos mil cien años de Valencia", Publ. de l'Ateneo Mercantil, València, 1962, 131.

L'autor que primer centrà els problemes de la fundació de la ciutat, remarcant la modernitat del nom de València a l'Oest hispànic, fou C. Torres, *La fundación de Valencia*, Ampurias, XIII (1951), 113. Les excavacions de la plaça de la Reina, davant de la Catedral, realitzades pel Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València, sota la nostra direcció, que han donat l'estratigrafia fundacional, són en curs de publicació.

Les inscripcions aparegudes posteriorment a CIL II han estat recollides, fins a la data de publicació, per J. Sanchis Sivera, *La Diócesis Valentina*, Anales del Instituto General y Técnico de Valencia, 1920.

LUCENTUM - ALACANT

La revisió dels punts de vista tradicionals sobre la identificació de Dénia amb la "colònia" grega d'Hemeroscopeion, la tractarem de passada en M. Tarradell, *Els grecs a Catalunya*, Col. "Episodis de la Història". Dalmau Edit., Barcelona, 1962 i en Id., *Història del País Valencià, I Prehistòria i Antiguitat*, Barcelona, Ed. 62. Poc després, G. Martín hi ha dedicat una monografia: *La supuesta colonia griega de Hemeroscopeion: Estudio arqueológico de la zona jávea-Denia*. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 3 (1968). Publicat també a Saitabi, XVIII (1968).

Sobre el suposat establiment ibèric de Diniu: E. Pla Ballester, *Diniu, ceca ibérica inexistente*, Saitabi, XIX (1969).

Una monografia recent recull els problemes bàsics, i els materials arqueològics, de Dénia romana: G. Martín, *Dianium. Arqueología romana de Denia*. Instituto de Estudios Romanos. Institución Alfonso el Magnánimo. Valencia, 1970.

DIANUM - DÉNIA

La inscripció que dóna el nom de la ciutat, CIL II, 5.959, fou publicada abans a "El Archivo", II (1887-88), 282, i III (1889), 241, i al BRAH

(1888), 360. Es conservà a Alacant fins no fa gaires anys. darrerament hom n'ha perdut la pista.

Els treballs de Manuel Rico García sobre les troballes dels Antigons foren: *Arqueología alicantina. Nuevos descubrimientos*, "El Archivo", VI (1892), 159, i *Fábricas de cerámica y vidrio. ¿Existieron en Alicante en la Antigüedad?* Id., VII (1893), 6.

El manuscrit bàsic que deixà romangué inèdit fins l'edició de V. Martínez Morellá, publicada per la "Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Alicante", de 1958, *Memoria relativa a los nuevos descubrimientos de la antigua Lucentum (1892)*, que reproduïx el manuscrit però molt poques il·lustracions, que són la part més important d'aquest treball.

L'estudi dels dibuixos i plànols de Rico, reproduïnt-los complets, l'hem realitzat recentment: M. Tarradell - G. Martín, *Els Antigons-Lucentum. Una ciutat romana en el cascó urbà de Alicante*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1970, que equival a l'estat actual dels problemes.

Els materials dibuixats per Rico són, segons sembla, perduts. Un petit lot dels Antigons, recollit pel P. Belda, es conserva al Museu d'Alacant, i l'inventariarem a la publicació que acabem de citar.

Cal advertir que, seguint una lamentable tradició local, el topònim dels Antigons acostumen de citar-lo intentant-lo traduir en "los Antígones", i amb aquesta forma donà nom a un carrer fins que recentment ha estat substituït pel nom de "Enriqueta Eliaicín".

PALMA - PALMA DE MALLORCA

Un resum recent dels problemes d'identificació i de topografia, C. Borràs s. v. *Palma* al "Corpus de Toponímia de Mallorca", dirigit i editat per J. Mascaró Pasarius, vol. II, Palma de Mallorca, 1964, i també G. Alomar, *La reforma de Palma*, Palma, 1950.

Són importants els treballs de G. Rosselló, *La evolución urbana de Palma en la Antigüedad*, Bol. de la Cámara Ofic. de Comercio, Ind. y Naveg. de Palma, núms. 631 i 632 (1961), on planteja noves hipòtesis sobre el possible nucli romà de la ciutat, i, sobretot, *Aportación al estudio de la Palma romana*, AEArq. XXVIII (1955), 291, on publica la inscripció del duumvir, coneguda feia anys, però inèdita. Les inscripcions han estat recollides per C. Veny al *Corpus...*, citat.

També Veny, al mateix *Corpus*, recull les inscripcions de Sa Carrotja de Ses Salines, l'altre lloc on s'ha suposat que podia haver existit Palma. Els altres materials de la necròpolis són en curs d'estudi per Esperança

Manera, de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. La discussió sobre Palma - Sa Carrotja, especialment en A. Furió, *Carta histórico-crítica sobre el lugar donde estuvo situada la antigua Palma*, Palma, 1835, i per a l'opinió de Hübner, favorable a Ses Salines, CIL II, que ens influí quan redactarem la *Història dels Catalans*, vol. I, *Prehistòria i Antiguitat*, Barcelona, Ed. Ariel, 1961, pàg. 337.

POLLENTIA - ALCÚDIA

Com exemple de les discussions sobre la situació de Pollentia, A. Furió, *Carta histórico-crítica donde estuvo situada la antigua Pollentia*, Palma, 1839, i el resum de Hübner a CIL II. L'any 1923 començaren les excavacions de G. Llabrés i R. Isasi, subvencionades per la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, i que duraren diverses campanyes, de les quals els autors citats publicaren algunes memòries: *Excavaciones en los terrenos donde estuvo enclavada la ciudad romana de Pollentia*, MJSA, 1924.

Notícia preliminar de les noves excavacions, començades el 1957, M. Tarradell, D. E. Woods, A. Arribas, *Las excavaciones de la ciudad romana de Pollentia (Alcudia, Baleares)*, VII, CNA (Barcelona, 1961), Saragossa, 1962, 491. Ha començat la publicació de les memòries d'excavacions: A. Arribas, M. Tarradell, D. Woods, *Pollentia I Excavaciones en Sa Portella*, Exc. Arq. Esp. 75, 1973.

Les inscripcions recollides en Veny, *Corpus*, citat, i algunes escultures en A. García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid, 1949.

e) LA CRISI DEL SEGLE III dC.

La valoració de la importància de la crisi del segle III dC. a la nostra terra és un fet tan nou que encara no disposem d'estudis de conjunt extensos i amb el detall que el fenomen mereix. De moment es poden consultar els següents treballs, que tenen més aviat un caràcter preliminar:

M. Tarradell, *Sobre las invasiones germánicas del siglo III d. J. C. en la Península Ibérica*, Estudios Clásicos, III (1955-56), 95; Id., *Problemas cronológicos de las invasiones germánicas*, IV, CNA (Burgos, 1955), Saragossa, 1957; Id., *La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales*, Actas del I Congreso Esp. de Estudios Clásicos (Madrid, 1956), Madrid, 1958. A. Balil, *Las invasiones germánicas en His-*

pania durante la segunda mitad del siglo III d. J. C. Cuadernos de la Escuela Esp. de Historia y Arq. en Roma, IX (1957), 95; el mateix treball reproduït a "Anales de Historia Antigua y Medieval" de la Univ. de Buenos Aires (1957-58), 49. A. Ramos Folqués, *Las invasiones germánicas en la provincia de Alicante*, Instituto de Estudios Alicantinos, XVII, Alacant, 1960.

A la bibliografia citada per a cada ciutat es podran veure els aspectes concrets del problema a cada lloc.

Sr. President i Autoritats, Srs. Acadèmics, senyores i senyors:

Al llarg d'un terç de segle, he tingut quatre ocasions de fer de portantveus de la nostra ínclita Societat per rebre en el seu si un nou membre. Han estat aquestes ocasions moments memorables en què m'he sentit feliç, i en què circumstàncies especials marcaren el *climax* de la meva vida acadèmica.

En tres d'aquestes ocasions, l'esposa del recipiendari era també una universitària i, d'alguna manera, alumna nostra.

Però en el cas de Tarradell hi ha circumstàncies que fan aquesta ocasió més entranyable i ens commouen. També ell va trobar l'esposa i col·laboradora a la vegada en els seus treballs científics, en una companyia universitària, Matilde Font, neboda d'un gran professor de Filosofia, ben estimat de tots i membre il·lustre d'aquesta Acadèmia, mort ja fa uns quants anys, el professor Pere Font i Puig.

Malhauradament, aquest ambient d'escola s'ha desfet. El nostre pobre amic ha estat colpit inexorablement pel Destí, primer en la persona del seu fill i després en la de la seva esposa.

A les penes que la Providència ha volgut infligir-li, ell ha d'oposar-hi, com a bàlsalm espiritual, l'estudi de l'apassionant passat remot de la pàtria, aquest passat tant ple d'enigmes que voldríem veure dissipats i aclarits definitivament. La companyia i la col·laboració de les seves dues filles serà un al·licient més perquè gaudeixi d'una vida voltada d'afectes i d'estudi.

Tots els seus companys pensem que és aquest el millor lenitiu a la seva vida dolorida.

Potser aquestes paraules meves remouran el caliu de penes ja resignadament acceptades. Però jo no sabria parlar-hi, en un acte en què ell és protagonista, de grans mèrits científics, sense referir-me als valors espirituals que li han de permetre endolcir els anys que la Providència li tingui reservats. Així ho desitgem tots els seus amics.

Miquel Tarradell i Mateu va néixer a Barcelona el 24 de novembre de 1920, es va llicenciar amb Premi extraordinari per la secció d'Història, dintre la Facultat de Lletres, l'any 1944; el 1949 va rebre el Premi extraordinari de doctorat; el 1950 tingué una beca per ampliar estudis de l'Institut de Belles Arts, a la Universitat de Nova York, i en 1951 va estudiar a l'Institut de Paleontologia Humana de París.

Ja en 1944-45, i en 1945-46, havia estat ajudant de classes pràctiques a la nostra Facultat barcelonina, col·laborant a les tasques de les càtedres d'Història i Arqueologia del Pròxim Orient, i més tard de Geografia de l'Antiguitat (durant el curs 1947-48).

Tots aquests anys havia estudiat a la meva càtedra, i a les del doctor Martín Almagro i A. del Castillo.

Amb un breu interval al front de l'arqueologia granadina, i ja amb el prestigi dels seus cursos i publicacions, aconseguí la direcció del Servei Arqueològic de Tetuan (1948-56). Aquesta estada a l'Àfrica del Nord fou una etapa decisiva per la seva formació i vida científiques. Va entrar en contacte amb un món tan interessant per Espanya com és el del Magreb, i el va fer conegut dels investigadors, sobretot francesos, que amb tant de delit han treballat en aquest territori. ¡Quantes vegades l'havíem visitat a Tetuan! En tenim records inoblidables. M'atreviria a dir que aquests varen ésser els temps més feliços de la seva vida.

Però, com era natural, el seu desig de reintegrar-se a la vida universitària el va portar, mitjançant unes oposicions molt disputades, a la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia e Numismàtica de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, on va treballar des del 1956 fins al 1970, que passà a la mateixa càtedra de Barcelona. Aquests anys foren plens de feina i de formació d'escola, fins que a l'última data citada ha pogut seguir ja des de la càtedra barcelonina la sèrie d'obres i de treballs d'investigació que han portat molts deixebles a la seva càtedra. Durant els anys de València va ser Secretari de la Facultat i, després, Degà (1964-1965).

Els seus mèrits l'han portat a diferents honors acadèmics; és membre ordinari de l'Institut Arqueològic Alemany de Berlín. Des del 1954, Acadèmic corresponent de la Real de la Historia de Madrid; des del 1959, de la Reial Acadèmia de Bones Lletres; des del 1961, de l'Institut d'Estudis Catalans, del què passa a ser membre en 1971. De l'Acadèmia Etrusca de Cortona en 1961, membre de l'Institut de Prehistòria i Protohistòria de Roma des del 1964. De 1962 a 1968 és corresponent per al nord d'Àfrica del Consell Arqueològic del Vell Món, de Washington; de 1962 a 1968, membre del Comité Permanent de la Unió de Ciències

Prehistòriques i Protohistòriques i dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques, des del 1958. També és membre del Comitè executiu dels Congressos Nacionals d'Arqueologia d'Espanya, des de 1959. En 1953 aconseguí el premi "Francisco Franco" de Lletres del Consell Superior d'Investigacions Científiques. En 1959 li va ser atorgat el Premi Rubió i Lluch de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. En 1960, en col·laboració amb el qui us parla, va ser premiat amb el premi "Africa" de l'Institut d'Estudis Africans del Consell (C. S. I. C.) i la Direcció General del Marroc i Colònies. Per últim, en 1967, obtingué el Premi Martorell de l'Ajuntament de Barcelona.

Els treballs de camp del professor Tarradell s'han extès a territoris molt diversos i han estat sempre portats amb gran cura. Apart de diverses i nombroses prospeccions, ha realitzat excavacions a les terrasses del riu Martil del Marroc el 1948-49, a les coves de Gar Cahal i de Caf Taht el Gar el 1954 i 55 (també en el Marroc), al poblat dels Castillejos de Montefrío (Granada), 1946-47. Al poblat de Mas de Miró a Alcoi, 1967; a la Cova Ampla del Montgó (Xàbia) en 1964 i d'en Pardo (Planes) en 1963-64.

Amb mostres de la civilització fenicio-púnica i púnico-mauritànica, les seves excavacions han tingut lloc a la ciutat de Lixus, al Marroc, en disset campanyes d'excavació, des de 1948 a 1964; vuit campanyes entre 1948 i 1956 a la ciutat púnico-mauritana i romana de Tamuda (Marroc); factories funicio-púniques d'Emsa i Sidi Abde Salam del Behar (Marroc), 1952.

Els darrers anys ha intensificat l'estudi de jaciments ibèrics al Tossal de Manises d'Alacant (1956 i 1964-65), poblat de la Cala de Benidorm (1956), poblat del Puig d'Alcoi (1964), La Serreta d'Alcoi (1968). A la ciutat romana de València, palaça de la Reina, en 1965, i al fort romà de l'Illa de Cullera, 1955 (havent-se-li dedicat un dels carrers de l'eixample de la vella ciutat de Cullera).

Ha estat co-director de les excavacions de la Pollentia romana, que s'excava des de 1957. I és molt important la seva col·laboració a Empúries, 1942, necròpolis púnica de Cartago, 1951-52, i ciutat grega de Tíndaris, Sicília, 1952.

Els nombrosos materials que ell ha descobert a les excavacions ressenyades li han permès fer grans aportacions als congressos celebrats aquests darrers anys, que ell ha animat amb la seva presència. Hem de citar els arqueològics del Sudest (II, Albacete, 1946; III, Murcia, 1947; IV, Elx, 1948; i V, Almeria, 1949). Segueixen els Congressos Nacionals dels quals ha assistit a deu.

Citem altres congressos, com l'Internacioanal de Ciències Prehistòriques i Etnològiques de París, 1961, el Congreso d'Estudi Annibalichi

(Cortona, 1961), el Congrés Panafricà de Prehistòria (Dakar, 1967), el Congrés de l'Associació d'Arqueòlegs portuguesos (Lisboa, 1969).

Ha estat director del Departament de Prehistòria de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, de 1966 a 1970. Coadirector de l'Institut d'Estudis Romans de l'Institució Alfons el Magnànim, Delegada del C. S. I. C. a València, de 1960 a 1970. Apart, encara hem de citar el Congrés organitzat per ell al Marroc espanyol (Tetuan, 1953), i la primera Reunió d'Història de l'Economia Antiga de la Península Ibèrica. Ha pres part activa a diversos simposis organitzats des de l'Institut d'Arqueologia de Barcelona.

* * *

És un tema ben suggeridor el que ha desenrotllat el professor Tarradell en el seu estudi. Preocupat pels problemes de tipus social i econòmics, que avui apassionen tant, Tarradell refà l'episodi de la gran creació de la ciutat romana.

Presenta els fets coneguts des de punts de vista plens d'agudeses i novedat. Mostra la influència dels vells poblats i ens enfonsem a les arrels de la nostra protohistòria, quan els llenguatges es perfeccionen, el dret i la literatura sigui oral o sigui escrita prenen força insospitada, i veiem brollar un nou món. Sobretot ens apareix com a graó definitiu la creació i la difusió de l'escriptura.

Utilitzant tota mena de procediments i sobretot les dades que les inscripcions ens proporcionen, podem arribar a un coneixement de nombrosos aspectes, però no de tots. Moltes dades noves esperem dels anys venidors tenint en compte la intensitat actual en la recerca i l'afecció creixent que s'ha aplicat a l'estudi de la vida urbana de països mediterranis i de terres del centre i de l'occident d'Europa. Sobretot a la nostra península, on l'aportació del professor Tarradell ha estat decisiva i ho seguirà essent.

D'un gran interès és la idea que el treball del recipiendari suggereix de una pre-Catalunya, idea que es recolza en l'arrel remota assenyada pel Dr. Bosch Gimpera i la seva escola. Sempre ens hem sentit lligats al coneixement de la formació i dels moviments dels vells pobles europeus i veïns. No oblidem la sèrie de publicacions del nostre mestre Bosch, publicacions recents on es discuteix els moviments dels pobles indoeuropeus.

Com a escriptor divulgador de l'arqueologia i la prehistòria catalana, l'obra de Miquel Tarradell és insubstituïble.

Gran part del que coneixem procedeix de jaciments africans o europeus. Ens apareix l'autèntic poblament de la costa, i amb domini de la ma-

peus, i han estat divulgats pel nostre recipiendari amb una ploma fàcil (que no exclou una profunditat de punts de vista). És evident que el Dr. Tarradell ha sabut combinar tècnica i exposició fins a un grau difícil d'assolir. Els seus punts de mira són plens de suggestions, i això als qui hem estat d'alguna manera orientadors de la seva obra ens omple de joia.

Mancava en la nostra bibliografia això que Tarradell ens dóna per primera vegada: una posta al dia de tot allò que fa referència als tipus de ciutats romanes a les terres de la nostra zona.

Ens apareix l'autèntic poblament de la cosat, i amb domini de la matèria, pràcticament podem dir que tenim a les nostres mans avui dia entre làpides, monedes i vestigis arqueològics, tot allò que podíem desitjar, i no sembla fàcil que augmenti gaire aquest esquema: recordem els intensos estudis que ja foren dedicats al poblament del Maresme.

Són molt encertades les observacions de Tarradell. Però hi ha una pila d'incertituds i dubtes que ja s'havien plantejat els erudits del passat, entre les quals voldria fer ressaltar el de les capitals València i Barcelona, i el fenomen històric del canvi de fortuna de Barcelona i Tarragona. Aquest cas, i algun altre, Tarradell els resol en forma que sembla molt prudent. Per completar, va molt bé l'existència d'una Girona, la Gerunda, amb la qual l'amic Tarradell es mostra molt eclèctic. És cert que se'ns escapen les presències de ceràmica ibèrica; jo pensaria que el cas és més complex del que sembla, però potser una excavació a fons de la vella muralla ens aclariria aquesta qüestió.

La relació que hem fet, mal que sigui abreujada, dels múltiples treballs, excavacions, manuals i monografies, donarà una idea per on han anat les línies capitals de l'estudi de la Protohistòria de Catalunya i països afins.

Tarradell ha aconseguit una de les coses més difícils que hi ha en els nostres treballs. Pel camí de l'arqueologia, ha refet amb una precisió envejable molts aspectes de la vida de les ciutats dels temps romans. Ara comencem a saber la vida urbana, les defenses, llurs muralles. Les observacions i remarques del present discurs, que ens ha delectat, mereixen més d'una lectura. Tots esperem, doncs, que el món ibèric es pugui comprendre millor; aquell món de fa 2.000 anys... no va durar més —sembla—, cosa curiosa, que el Solutrià. Però ara ja hi ha un llaç sòlid de noms moderns: tudetans, successors dels tartesis, i totes les tribus que segueixen.

El mètode emprat en el present treball és intel·ligent i té molt de mèrit. Els cinc mapes que l'acompanyen són extraordinàriament interessants, i creieu-me que no exagero. Ens són donats en el següent ordre:

- 1) Les ciutats romanes amb precedents urbans directes i sense prece-

deuts directes. 2) Situació jurídic-política des de la fi del segle 1 aC. (Colònies municipis i municipis poc documentats o insegurs). 3) Equilibri de la distribució de les ciutats romanes a Catalunya; municipis no ben definits. 4) Les ciutats romanes en relació amb les regions. 5) Les ciutats i la crisi del s. III, i les ciutats afectades per les destruccions.

Amb el resum que donem ara n'hi ha prou perquè ens adonem del creixement que té l'urbanisme que va servir de base a una institució tan forta com la ciutat romana. Sens dubte, el Dr. Tarradell és prou jove perquè calgui esperar que en sabrem molt més encara a través del seu esforç.

Felicitem-nos doncs de l'encert de l'Acadèmia en haver cridat el nostre col·lega d'avui.

He dit.

MAPES

MAPES (Mapas de Aproximación a la Práctica Educativa)

FIG. 1. — CONTINUITAT I DISCONTINUITAT.

Ciutats romanes amb precedents urbans directes.

1. — *Emporiae* - Empúries.
 2. — *Gerunda* - Girona.
 3. — *Egara* - Terrassa.
 4. — *Stigarra* - Els Prats de Rei.
 5. — *Iesso* - Guissona.
 6. — *Ilerda* - Lleida.
 7. — *Aeso* - Isona.
 8. — *Dertosa* - Tortosa (cas insegur).
 9. — *Bisgargis* (localització incerta)
 10. — *Saguntum* - Sagunt.
 11. — *Edeta* - Llíria.
 12. — *Saetabis* - Xàtiva.
 13. — El Tossal de Manises (nom antic desconegut).
 14. — *Ilici* - Elx.
 15. — *Ebussus* - Elvissa.
- No hi ha dades per al cas de la Vila Joiosa.

Ciutats romanes noves, sense precedents directes.

- A. — *Iluo* - Mataró.
- B. — *Baetulo* - Badalona.
- C. — *Barcino* - Barcelona.
- D. — *Tarraco* - Tarragona (cas insegur).
- E. — *Valentia* - València.
- F. — *Dianium* - Dènia.
- G. — *Lucentum* - Alacant.
- H. — *Palma* - Palma de Mallorca.
- I. — *Pollentia* - Alcúdia.
- J. — *Iammo* - Ciutadella.
- K — *Mago* - Maó.

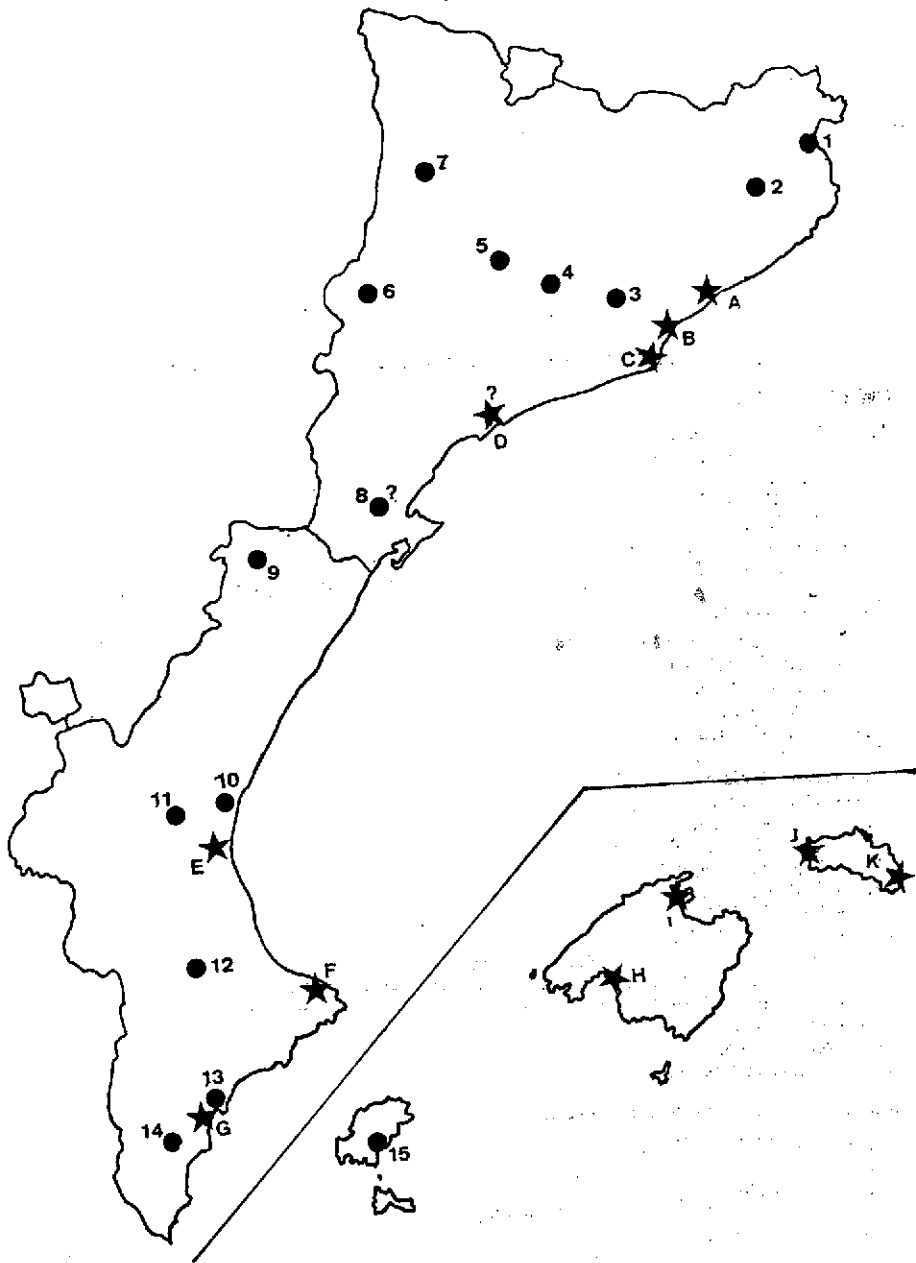

FIG. 2. — LA SITUACIÓ JURÍDICO-POLÍTICA DES DE LA FI DEL SEGLE II AC.

Colònies (Coloniae).

- A. — *Barcino* - Barcelona.
- B. — *Tarraço* - Tarragona.
- C. — *Dertosa* - Tortosa.
- D. — *Valentia* - València.
- E. — *Ilici* - Elx.
- F. — *Palma* - Palma de Mallorca.
- G. — *Pollentia* - Alcúdia.

Municipis (Municipae).

- 1. — *Emporiae* - Empúries.
- 2. — *Gerunda* - Girona.
- 3. — *Iluro* - Mataró.
- 4. — *Baetulo* - Badalona.
- 5. — *Egara* - Terrassa.
- 6. — *Sigarra* - Els Prats de Rei.
- 7. — *Iesso* - Guissona.
- 8. — *Aeso* - Isona.
- 9. — *Ilerda* - Lleida.
- 10. — *Bisgargis* (situació incerta).
- 11. — *Saguntum* - Sagunt.
- 12. — *Edeta* - Llíria.
- 13. — *Saetobis* - Xàtiva.
- 14. — *Dianium* - Dénia.
- 15. — La Vila Joiosa (nom antic desconegut).
- 16. — El Tossal de Manisès d'Alacant (nom antic desconegut).
- 17. — *Lucentum* - Alacant.
- 18. — *Ebusus* - Eivissa.
- 19. — *Mago* - Maó.
- 20. — *Iammo* - Ciutadella.

Municipis poc documentats o insegurs.

- I. — *Iulia Libica* - Llívia.
- II. — *Rhode* - Roses.
- III. — *Ausa* - Vic.
- IV. — *Aquis Voconis* - Caldes de Malavella.
- V. — *Blanda* - Blanes.
- VI. — *Aquae Calidae* - Caldes de Montbui.

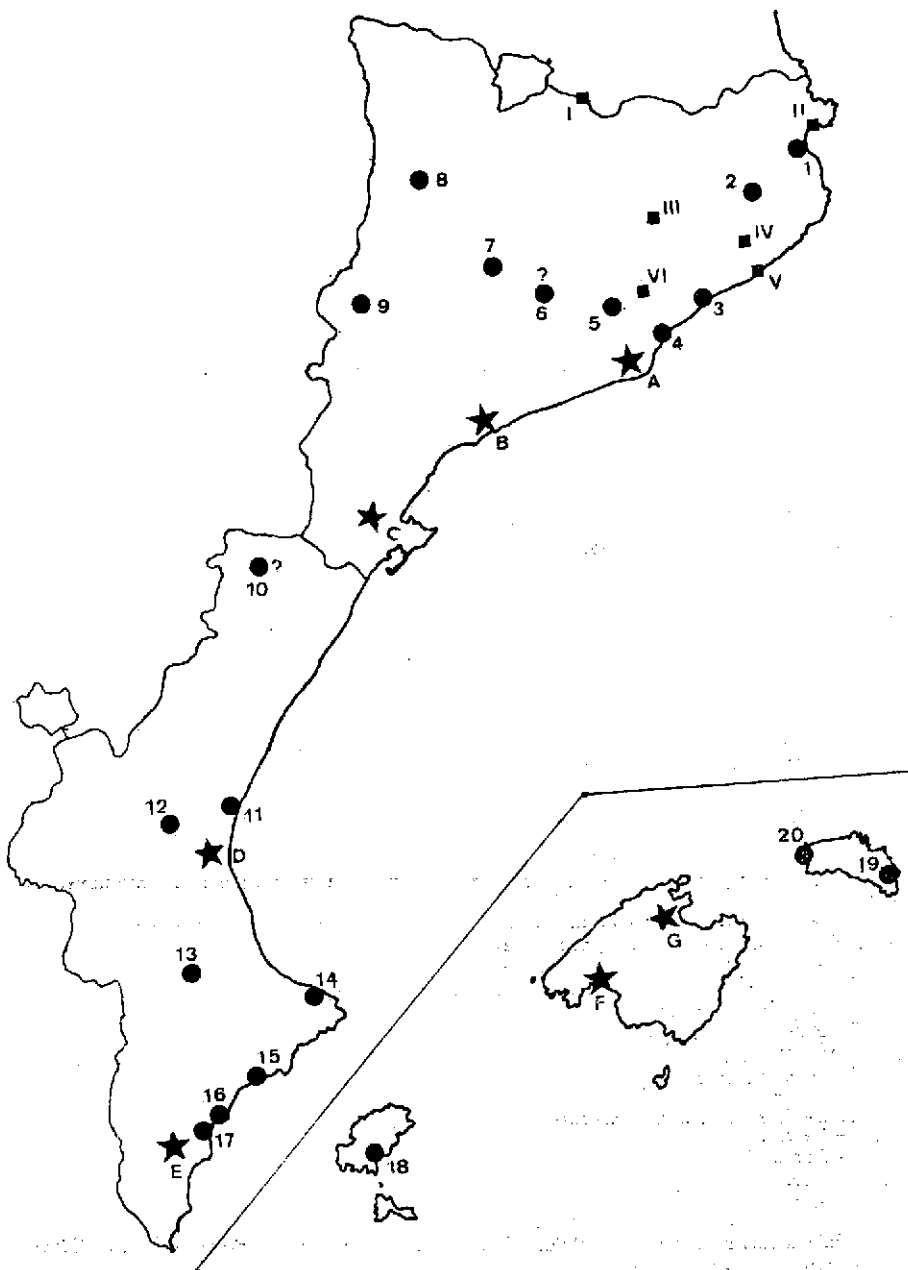

FIG. 3. — L'EQUILIBRI DE LA DISTRIBUCIÓ DE LES CIUTATS ROMANES A CATALUNYA.

Gairebé cap indret queda més lluny de 40 qm. d'una ciutat i més sovint a una distància menor de més d'un centre urbà.

1. — *Emporiae*.
2. — *Gerunda*.
3. — *Iluro*.
4. — *Baetulo*.
5. — *Barcino*.
6. — *Egara*.
7. — *Tarraco*.
8. — *Dertosa*.
9. — *Ilerda*.
10. — *Iesso*.
11. — *Aeso*.

Són marcats amb cercles puntejats els *municipae* no tan ben definits (A, *Iulia Libica*; B, *Ausa*; C, *Sigarra*).

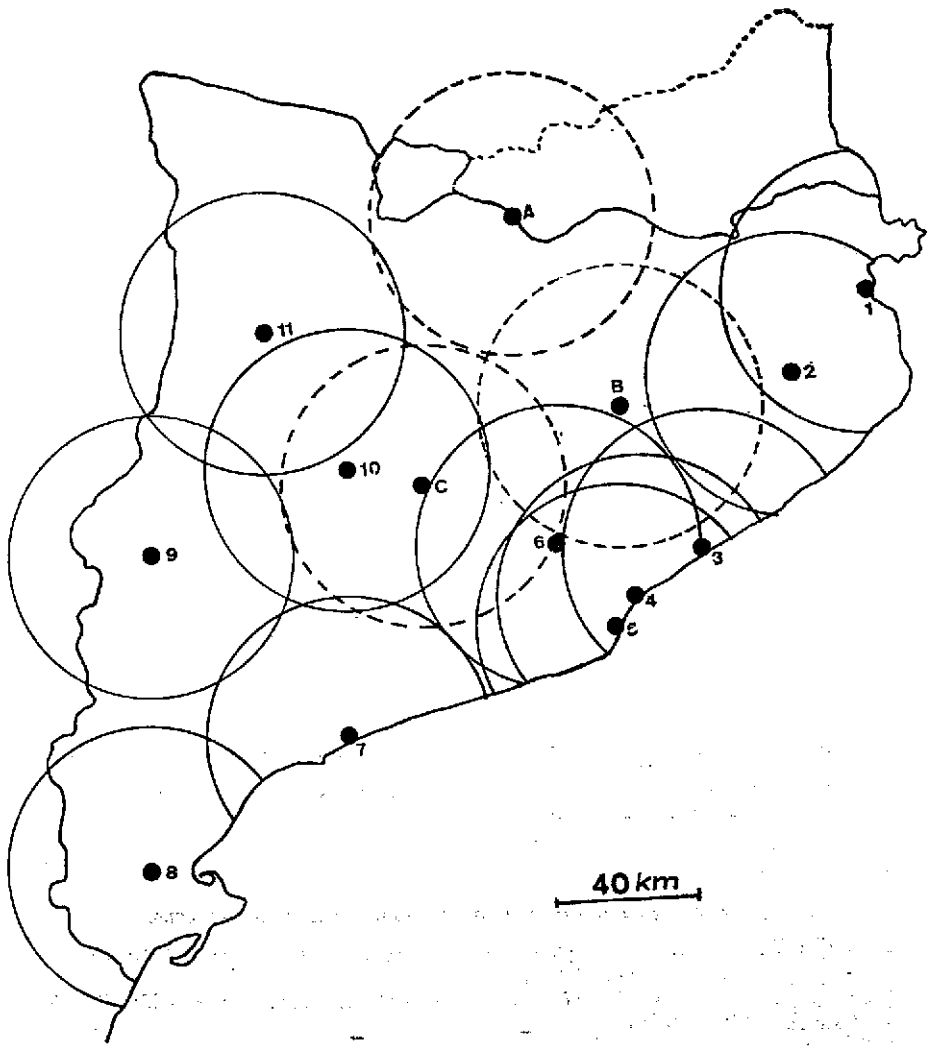
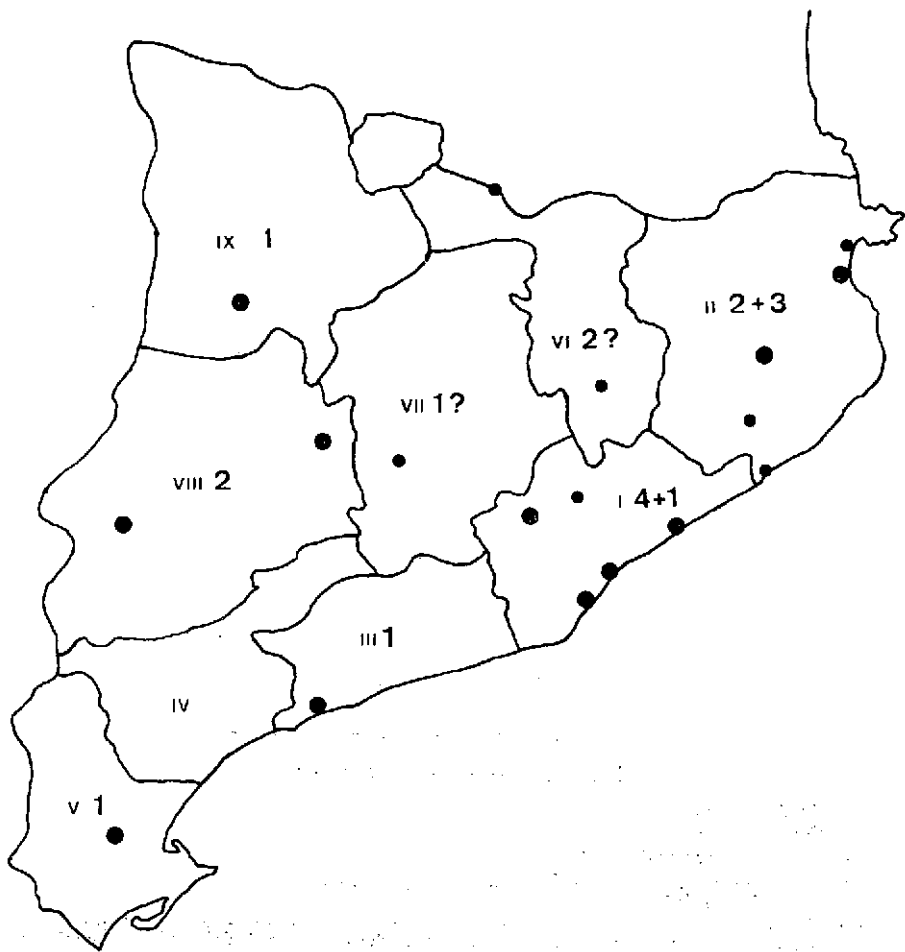

FIG. 4. — LES CIUTATS ROMANES EN RELACIÓ AMB LES REGIONS.

- Regió I, Barcelona: una colònia (*Barcino*), tres municipis (*Iluro*, *Baetulo* i *Egara*) i un municipi probable *Aquae Calidae*.
- Regió II, Girona: dos municipis (*Emporiae*, *Gerunda*) i tres municipis probables (*Rhode*, *Aquis Voconis*, *Blanda*).
- Regió III, Tarragona: una colònia (*Tarraco*).
- Regió V, Tortosa: una colònia (*Dertosa*).
- Regió VI, Vic: dos municipis (*Iulia Libica*, *Ausa*).
- Regió VII, Manresa: un municipi (*Sigarra*).
- Regió VIII, Lleida: un municipi (*Ilerda*).
- Regió IX, un municipi (*Aeso*).

Map showing the distribution of sampling points across nine numbered areas (I-IX). The areas are defined by irregular boundaries. The sampling points are marked by black dots. The distribution is as follows:

- Area I: 4+1
- Area II: 2+3
- Area III: 1
- Area IV: 1
- Area V: 1
- Area VI: 2?
- Area VII: 1?
- Area VIII: 2
- Area IX: 1

FIG. 5. — LES CIUTATS I LA CRISI DEL SEGLE III DC.

Ciutats afectades per les destruccions.

1. — *Ilerda* - Lleida.
2. — *Iluro* - Mataró.
3. — *Barcino* - Barcelona.
4. — *Tarraco* - Tarragona.
5. — *Pollentia* - Alcúdia.

Ciutats afectades per les destruccions i que a partir de la crisi del segle III iniciaren la decadència o moriren.

- A. — *Emporiae* - Empúries.
- B. — *Baetulo* - Badalona.
- C. — *Saguntum* - Sagunt.
- D. — El Tossal de Manises d'Alacant.
- E. — *Illici* - Elx.

Manca informació de les ciutats romanes no citades.

